ילדים נפגעי עבֵרה והזכות להשתתפות

טלי גל*

א. הקדמה: ילדים נפגעי עבֵרה ומערכת המשפט הפלילי. ב. הזכות להשתתפות. ג. השתתפות: ממצאים מהספרות הפסיכו־סוציאלית. ד. דרגות שונות של השתתפות – סולם ההשתתפות של הארט. ה. שיתוף ילדים נפגעי עבֵרה בהליך הפלילי בישראל: מציאות או דמיון? 1. זכויותיהם של נפגעי עבֵרה ככלל; 2. זכויותיהם של נפגעי עבֵרה שהנם ילדים; 3. המלצותיה של ועדת רוטלוי. ו. האם יש דרך אחרת? הליכים של צדק מאחה: 1. הליכים של צדק מאחה לנוער עבריין בניו זילנד; 2. הליכים של צדק מאחה לנוער עבריין בדרום אוסטרליה; 3. הליכים של צדק מאחה בקנברה, בירת אוסטרליה (Australian Capital Territory); 4. מעגלי צדק במקרים של התעללות במשפחה – Hollow Water; 5. קבוצות דיון משפחתיות כתגובה על התעללות במשפחות במחוז ניופאונדלנד ולברדור, קנדה. ז. סיכום ומסקנות.

א. הקדמה: ילדים נפגעי עבֵרה ומערכת המשפט הפלילי

ילדים ובני נוער נתונים בסכנת היפגעות מפשיעה יותר מכל קבוצת אוכלוסייה אחרת[1]. כך, למשל, במחקר[2] שנערך בארצות הברית בקרב מדגם מייצג של גילאי שתיים עד שבע־עשרה נמצא כי יותר ממחצית הקטינים חוו תקיפה כלשהי במהלך שנת עריכת המחקר, וכי לעשירית מהילדים נגרם נזק גופני כתוצאה ממנה; חמישית מהילדים חוו מעשי בריונות (bullying); רבע חוו פגיעות ברכוש; ואחד מכל שמונה ילדים חווה פגיעה כחסר ישע. קרבנות חוזרת הנה תופעה

---

* דוקטור למשפטים, חוקרת בבית הספר למדיניות ציבורית ובמכון לקרימינולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים. לשעבר חברת ועדת המשנה בנושא הקטין בהליך הפלילי, במסגרת הוועדה לבחינת עקרונות יסוד בתחום הילד והמשפט ויישומם בחקיקה, בראשות השופטת סביונה רוטלוי. המאמר מבוסס על עבודת גמר לתואר "דוקטור למשפטים", האוניברסיטה הלאומית האוסטרלית, בנושא: Victims to Partners: Child Victims and Restorative Justice (2006). אני מודה לחברי המערכת של כתב העת המשפט על הערותיהם המועילות למאמר זה, ובמיוחד לד"ר תמר מורג.

1 David Finkelhor & Jennifer Dziuba–Leatherman, *Victimization of Children*, *in* Children and the Law: The Essential Readings 5 (Ray Bull ed., 2001).

2 David Finkelhor, Richard Ormrod, Heather Turner & Sherry L. Hamby, *The Victimization of Children and Youth: A Comprehensive, National Survey*, 10 Child Maltreatment 5 (2005).

רווחת בקרב ילדים, בעיקר בקרב קרבנות של עבֵרות מין: 97% ממשתתפי המחקר שנפלו קרבן לעבֵרות מין חוו פגיעות נוספות, בעיקר עבֵרות תקיפה, פגיעה או התעללות בחסרי ישע ועבֵרות רכוש[3]. לא רק ששיעורי ההיפגעות גבוהים יותר בקרב ילדים, גם השלכותיה של ההיפגעות חמורות יותר בקרב אוכלוסייה זו. ראיית הילדוּת כרצף התפתחותי מדגישה את הייחודיות והחומרה היתרה של ההשלכות הפיזיולוגיות והפסיכולוגיות של עבֵרות נגד ילדים. אכן, העוסקים בוויקטימולוגיה של ילדים טוענים כי הנזקים הנפשיים שנגרמים לילדים כתוצאה מהיפגעות מעבֵרות משתנים בהתאם לשלב ההתפתחותי שבו הם נמצאים. היפגעות מעבֵרה עלולה לעכב את ההתגברות על מטלות התפתחותיות או אף ליצור נזקים בלתי הפיכים באותו תחום התפתחותי שהילד מתמודד עמו באותה תקופה, כגון היכולת לווסת רגשות (מטלה התפתחותית שאִתה מתמודדים פעוטות) ופיתוח קשרים חברתיים (תחום רגשי הנלמד בגיל הרך)[4].

למרות פגיעותם הרבה של ילדים ובני נוער, קשה לומר כי המערכת הפלילית – אשר מופקדת על מתן מענה לבעיית הפשיעה – פועלת באופן שמותאם לצרכים ולקשיים המייחדים ילדים נפגעי עבֵרה לעומת מבוגרים. אחת התחושות השליליות האופייניות בקרב נפגעי עבֵרה בכלל, קטינים כבגירים, במהלך ההליך הפלילי היא של החלשה[5] (disempowerment), הנובעת מההתעלמות המוחלטת כמעט מדעותיהם, משאלותיהם ומצורכיהם מצד מקבלי ההחלטות בהליך. אכן, המפגש עם ההליך הפלילי, שבו השחקנים הראשיים הם המדינה (המיוצגת על ידי התביעה) והחשוד או הנאשם (המיוצג לרוב על ידי עורך דין) הנו קשה אף למבוגרים נפגעי עבֵרה. זוהי מערכת המתמקדת בנאשמים, שמטרתה היא לקבוע אם ניתן להטיל בהם אָשָם, ואם כן – להחליט בדבר העונש הראוי. נפגעי עבֵרה הנם שחקנים משניים בלבד, ושיקומם מבחינה חברתית ופסיכולוגית אינו נמנה כלל עם מטרות ההליך[6].

אולם המפגש עם המערכת הפלילית קשה במיוחד כאשר מדובר בילדים נפגעי עבֵרה[7]. אלה נאלצים להתמודד עם מערכת המתמקדת במבוגרים – בעיקר, כאמור, בנאשמים ובחשודים. מעורבותם של קטינים בהליך מהווה חריג ומעוררת אתגרים אשר רבים מהם אינם באים לידי פתרון. כאשר הפגיעה נעשתה על ידי בן משפחה או אחראי על קטין, נערמים בדרך כלל קשיים ייחודיים נוספים הקשורים הן לקשיי ההעדה של קטינים והן לצורך בהבטחת שלומם בעתיד.

אכן, בשל קשיים אלה זכו ילדים נפגעי עבֵרה וילדים עדים ביחס מיוחד מאת המחוקק

---

3 שם, בעמ' 14, 17.

4 David Finkelhor & Kathleen Kendall–Tackett, *A Developmental Perspective on the Childhood Impact of Crime, Abuse, and Violent Victimization*, *in* Developmental Perspectives on Trauma: Theory, Research, and Intervention (Dante Cicchetti & Sheree L. Toth eds., 1997).

5 Charles K.B. Barton, Restorative Justice: The Empowerment Model (2003).

6 יאיר רונן "על קורבנות במשפחה ומדיניות הענישה (בעקבות ע"פ 490/89 פלוני נ' מדינת ישראל)" **פלילים** ד 283 (1994).

7 טלי גל וורד וינדמן "ילדים נפגעי עבירה בישראל: ריבוי קשיים, מיעוט מענים" **ביטחון סוציאלי** 63, 210 (2002).

הישראלי עוד בשנת 1955, כאשר התקבל החוק לתיקון דיני הראיות (הגנת ילדים), התשט"ו־1955 (להלן: החוק לתיקון דיני הראיות או חוק הגנת ילדים), המעגן הסדרים מיוחדים בנוגע להעדתם של ילדים אשר נפלו קרבן או היו עדים לעבֵרות מין או לעבֵרות אלימות במשפחה. הכרה בזכויותיהם ובצורכיהם של נפגעי עבֵרה בכלל במסגרת ההליך הפלילי הנה התפתחות מאוחרת יותר, אשר באה לידי ביטוי בעיקר במסגרת חוק זכויות נפגעי עבירה, התשס"א־2001 (להלן: חוק זכויות נפגעי עבֵרה). חוקים אלה יידונו ביתר פירוט בהמשך.

אולם גם בהינתן חוקים אלה, רבים מהקשיים הכרוכים במעורבות בהליך הפלילי קיימים עדיין. מאמר זה יתמקד רק באחד מהם, קרי, מיעוט ההזדמנויות של ילדים שהנם קרבנות עבֵרה להשתתף בהליך באופן פעיל והתייחסותה של המערכת לילדים נפגעי עבֵרה כאל אובייקטים הזקוקים להגנה, ולא כאל שותפים להליך. זאת, בניגוד לעקרונות היסוד של האמנה בדבר זכויות הילד[8], שאותה אשררה מדינת ישראל.

נראה שלמרות דברי החקיקה הללו ואחרים, יכולתם של ילדים להיות שותפים בהליכי קבלת ההחלטות לאורך ההליך הפלילי היא מוגבלת ביותר, הן בשל ההגבלות המוטלות על נפגעי עבֵרה בכלל והן בשל קשיים הנובעים מגילם הצעיר. היקף ההשתתפות מוגבל על פי רוב למתן עדות על מה שאירע. שיתוף ברגשות, במשאלות ובפחדים בנוגע לעתיד אינו רלבנטי. חוק זכויות נפגעי עבֵרה הרחיב אמנם באופן משמעותי את יכולתם של נפגעי עבֵרה להשפיע על מקבלי ההחלטות בהליך, אולם לא ברור עד כמה הרחבות אלה אכן יחולו על ילדים ובאיזה גיל, ובכל מקרה אין בו כדי להפוך את נפגעי העבֵרה לשותפים מלאים בהליכי קבלת ההחלטות.

מטרתו של מאמר זה היא לבחון לעומק את הזכות להשתתפות – את משמעותה, את חשיבותה לגבי ילדים ואת הרמות השונות שבהן ניתן לממשה. תוך התמקדות בילדים נפגעי עבֵרה, יציג המאמר בחינה ביקורתית בדבר מידת מימושה של זכות ההשתתפות בהליכים פליליים, ויציע מודל חלופי – זה של צדק מְאַחֶה – כמודל המאפשר את מימושה של זכות ההשתתפות בצורה מלאה יותר. בהתאם לכך, המאמר מתחיל בדיון בזכות ההשתתפות כפי שהיא מופיעה באמנה בדבר זכויות הילד ובחשיבותה הפסיכולוגית והחברתית לגבי ילדים. בהמשך נידון סולם ההשתתפות של רוג'ר הארט (Hart), שהנו כלי אנליטי המסייע הן בהערכת מנגנוני השיתוף הקיימים והן ביצירת מנגנונים חדשים. חלקו הרביעי של המאמר בוחן את מידת מימושה של הזכות להשתתפות של ילדים נפגעי עבֵרה בישראל בהתאם לשני החוקים המרכזיים הרלבנטיים לעניין – החוק לתיקון דיני הראיות וחוק זכויות נפגעי עבֵרה. מניתוח זה עולה כי דרגת שיתופם של ילדים נפגעי עבֵרה היא נמוכה, ולעתים אפסית. עוד עולה כי גם אם ימוצה הפוטנציאל הגלום בחוק זכויות נפגעי עבֵרה, וילדים נפגעי עבֵרה אכן ישותפו בדרגה המְרבית שהחוק מאפשר, יתאפיין עדיין ההליך הפלילי בפסיביות של השחקנים שאינם אנשי מקצוע, ובעיקר של נפגעי העבֵרה, קל וחומר כאשר אלה קטינים. לפיכך המאמר מעלה לקראת סופו אפשרות נוספת, זו של צדק מאחה, כחלופה העשויה לאפשר השתתפות רבה יותר ואמִתית של נפגעי עבֵרה, לרבות קטינים. חלק זה מביא דוגמות מרחבי העולם שבהן שותפו

8 אמנה בדבר זכויות הילד, כ"א 31, 221 (נפתחה לחתימה ב־1989) (אושררה ונכנסה לתוקף ב־1991) (להלן: האמנה בדבר זכויות הילד או האמנה).

ילדים בהליכים של צדק מאחה ובקבוצות דיון משפחתיות. ההצלחות הנשקפות מדוגמות אלה, ולא פחות מכך הקשיים המתגלים בהן, יכולים להדריך ולכוון את מי שמעוניין לפתח מנגנונים אלה בישראל.

ב. הזכות להשתתפות

זכותם של ילדים להשתתפות בהליכי קבלתן של החלטות הקשורות לחייהם הנה אחד העקרונות המנחים באמנה בדבר זכויות הילד, אשר מדינת ישראל חתומה עליה. אמנה זו, אשר נחתמה ואושררה על ידי המספר הגדול ביותר של מדינות בהשוואה לכל אמנה אחרת[9], משקפת כיום קונסנזוס בין־לאומי באשר לזכויותיהם של ילדים ובני נוער. אף על פי שהאמנה לא אומצה כחוק במדינת ישראל, היא יוצרת מחויבות בין־לאומית לקיים את הוראותיה. נוסף על כך, בית המשפט בישראל קבע חזקה פרשנית שלפיה יש לפרש דברי חקיקה ככל האפשר ברוח הוראות האמנה[10]. לבסוף, חוקים רבים הנוגעים בילדים כוללים הפניות למילות האמנה או לרוחה[11].

סעיף 12 לאמנה בדבר זכויות הילד קובע כך:

"1. מדינות חברות יבטיחו לילד המסוגל לחוות דעה משלו את הזכות להביע דעה כזו בחופשיות בכל עניין הנוגע לו, תוך מתן משקל ראוי לדעותיו, בהתאם לגילו ולמידת בגרותו של הילד.

2. למטרה זו תינתן לילד הזדמנות להישמע בכל הליך שיפוטי או מינהלי הנוגע לו במישרין או בעקיפין, באמצעות נציג או גוף מתאים, בצורה המתאימה לסדרי הדין שבדין הלאומי".

מבחינה מעשית, עקרון ההשתתפות כולל שני מרכיבים. ראשית, הוא מקנה לילדים המסוגלים לעצב דעה את הזכות לבטא את דעותיהם באופן חופשי בכל נושא הנוגע בחייהם. כלומר, ילדים זכאים להביע את דעותיהם ללא כפייה או הגבלה כלשהי הן באשר לעצם ההתבטאות והן באשר לתוכנה[12]. אמנם הזכות לחופש הביטוי הוכרה עוד ב"הכרזה לכל באי

---

9 Geraldin Van Bueren, *International Perspectives on Adolescents' Competence and Culpability: A Curious Case of Isolationism: America and International Child Criminal Justice*, 18(3) QUINNIPIAC L. REV. 451 (1999).

10 ע"פ 3112/94 אבו־חסן נ' מדינת ישראל, פ"ד נג(1) 422, 430 (1999).

11 ראו, למשל, ס' 1 לחוק זכויות התלמיד, התשס"א־2000; ס' 4(א) לחוק זכויות נפגעי עבירה, התשס"א־2001; ס' 27ז לחוק עבודת הנוער, התשי"ג־1953; וס' 2(ו) לחוק לתיקון דיני הראיות (הגנת ילדים), התשט"ו־1955.

12 הוועדה לבחינת עקרונות יסוד בתחום הילד והמשפט ויישומם בחקיקה בראשות השופטת סביונה רוטלוי דוח הוועדה – חלק כללי 212 (2003) (להלן: דו"ח הוועדה – חלק כללי). התייחסות מפורטת יותר לפעילות הוועדה ראו להלן.

עולם בדבר זכויות האדם", שאומצה על ידי המועצה הכללית של האו"ם בשנת 1948[13], וכן באמנה בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות[14]. אולם סעיף 12 לאמנה בדבר זכויות הילד כולל בחובו מרכיב נוסף אשר מעולם לא נקבע קודם לכן במסמך בין־לאומי הדן בילדים[15]. הכוונה היא לזכותם של ילדים שדעותיהם יקבלו משקל ראוי בהליך קבלת ההחלטות בהתאם לגילם ולמידת בגרותם[16]. סעיף 12(2) לאמנה מתייחס ליישום העיקרון בהליכים שיפוטיים ומנהליים, וקובע כי עמדות הילד צריכות להישמע באופן אישי או על ידי נציג.

עקרון ההשתתפות הנו חדש יחסית, וככל הנראה שנוי במחלוקת יותר מהעקרונות המנחים האחרים באמנה. הזכות להשתתפות מרחיבה את שפת הזכויות אל מעבר להגנה על שלומם ורווחתם של ילדים. עם זאת, יהיה זה מוטעה להסיק כי הזכות להשתתפות מנוגדת לטובת הילד או מתחרה בה. למעשה, ניתן לטעון כי טובתם של ילדים תלויה, בין היתר, בהזדמנויות הניתנות להם להיות שותפים פעילים בהליכי קבלת החלטות, שכן הזדמנויות כאלה מסייעות להם לפתח אמון בזולת, תחושת ערך עצמי וכבוד[17]. להשתתפות יש גם ערך חינוכי והתפתחותי בכך שהיא מסייעת לילדים לגבש את זהותם האישית ולהתנסות בהקשבה לזולת ובביטוי עצמי, ועל כן היא יכולה להיחשב מרכיב מרכזי בהתפתחותם של ילדים[18].

עקרון ההשתתפות חשוב לא רק בשל ערכו ההתפתחותי והחינוכי בעבור ילדים. שיתוף ילדים בהחלטות עשוי להניב תוצאות טובות יותר בעבור הילדים. לא פעם יש לילד פרספקטיבות קבילות באשר לטובתו שהנן שונות מאלה של המבוגרים. החלטות שאמורות לקדם את טובתו של הילד ואשר מבוססות על עמדותיהם של מבוגרים בלבד ועל הנחות בדבר עמדת הילד עלולות להתגלות לא פעם כמוטעות[19].

גם החברה הדמוקרטית בכללותה יוצאת נשכרת כאשר לילדים בה ניתנות הזדמנויות להיות

---

13 Universal Declaration of Human Rights, art. 19, G.A. res. 217A(III), 71 U.N. Doc. A/810 (1948).

14 ס' 19 לאמנה בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות, כ"א 31, 269 (נפתחה לחתימה ב־1966) (אושררה ונכנסה לתוקף ב־1992).

15 Sharon Detrick, Jaap Doek & Nigel Cantwell, The United Nations Convention on the Rights of the Child: A Guide to the "Travaux Preparatoires" 28 (1992).

16 Rachel Hodgkin & Peter Newell, Implementation Handbook for the Convention on the Rights of the Child 145 (2002).

17 Målfrid Grude Flekkøy & Natalie Hevener Kaufman, The Participation Rights of the Child: Rights and Responsibilities in Family and Society 62 (1997).

18 Esperanza Ochaita & M. Angeles Espinosa, *Children's Participation in Family and School Life: A Psychological and Development Approach*, 5 Int'l J. Children's Rights 279 (1997).

19 Gerison Lansdown, Promoting Children's Participation in Democratic Decision–Making (2001). לנסדאון מביאה כדוגמה את הוצאתם הכפויה של ילדים צעירים בבנגלדש ממתפרות, כחלק מקמפיין אמריקאי נגד העבדת ילדים במזרח הרחוק. כתוצאה מפעולה זו עברו אותם ילדים למקומות עבודה גרועים יותר, ועבדו בתנאים קשים ומסוכנים יותר. ראו שם, בעמ' 6.

שותפים בקבלת החלטות. ראשית, ילדים המיומנים בקבלת החלטות באופן משותף עם אחרים ייהפכו עם התבגרותם למקבלי החלטות סובלניים יותר, המכבדים את עצמם ואת זולתם. תכונות אלה אינן נלמדות באופן תאורטי, אלא נרכשות על ידי התנסויות בקבלת החלטות ובפתרון בעיות. זאת ועוד, שיתוף ילדים בהחלטות מיטיב עם סביבתו העכשווית של הילד, לרבות בית הספר, המשפחה והקהילה, שכן עולמם ודעותיהם של ילדים נהפכים למוכרים יותר, וערכי הדמוקרטיה מיושמים הלכה למעשה[20].

לנסדאון (Lansdown)[21] טוענת כי מבחינה נורמטיבית הדרתם של ילדים מהליכי קבלת החלטות מהווה למעשה הפרת זכויות כפולה. ראשית, יש בכך משום הפרת זכותם להשתתפות, הקבועה בסעיף 12 לאמנה בדבר זכויות הילד. נוסף על כך מופרת גם זכות ספציפית התלויה בנושא ההתדיינות, שכן הדבר מונע מילדים את ההזדמנות לנסות להשפיע על מקבלי ההחלטות ולקדם את הזכויות והאינטרסים שלהם הקשורים לנושא הנידון. כך, למשל, לעניין ילדים נפגעי עבֵרה, הימנעות מהיוועצות עם הילדים בנוגע לתוצאות הרצויות של ההליך לא רק מפֵרה את זכותם הכללית להשתתפות, אלא אף מונעת אותם מלממש את רצונותיהם (וזכויותיהם) הייחודיים בהקשר של תוצאות ההליך המסוים, כגון קבלת פיצוי מהפוגע או כל תוצאה אחרת הרצויה להם.

את העקרונות המנחים של האמנה יש לקרוא כמשפיעים זה על זה וכעקרונות בלתי נפרדים[22]. בהתאם לכך, שילובו של עקרון ההשתתפות עם עיקרון מנחה אחר באמנה, הוא עקרון השוויון המופיע בסעיף 2 לאמנה, מוביל לכך שכל ילד – ללא הבדל הנובע מגיל, מנסיבות אישיות, ממוצא אתני, מצרכים מיוחדים וכדומה – זכאי לקבל הזדמנות שווה להשתתף בהחלטות הקשורות לגורלו. עם זאת, ובמקביל, אין לדרוש מילדים להשתתף בהחלטות כאלה; ההשתתפות צריכה להיות וולונטרית לחלוטין.

עקרון ההשתתפות אינו קובע כי לילדים מוקנית זכות וטו או שדעותיהם יקבעו בהכרח את התוצאה. במילים אחרות, עקרון ההשתתפות אינו זהה לטענה שיש לאפשר לילדים לקבל החלטות באופן עצמאי כחלק מזכותם לאוטונומיה ולהגדרה עצמית, אלא מצביע על זכותם של ילדים לקדם את יכולתם לאוטונומיה מלאה, באמצעות שיתופם והיוועצות עמם בהליכי קבלת החלטות[23]. למעשה, ניתן לראות את זכות הילד להשתתף בנושאים הקשורים לחייו כתחליף לזכות לקבל החלטות באופן עצמאי, הנתונה למבוגרים ולבני נוער המתקרבים לגיל הבגרות[24]. זאת ועוד, הילדים עצמם מייחסים חשיבות רבה יותר לשיתופם בהליכי קבלת החלטות, תוך הקשבה לעמדותיהם ומתן יחס מכבד, מאשר לעצם קבלת עמדותיהם כקובעות בסופו של

---

20 ראו Flekkøy & Kaufman, לעיל ה"ש 17, בעמ' 56–57.

21 ראו Lansdown, לעיל ה"ש 19.

22 Geraldin Van Bueren, *Combating Child Poverty — Human Rights Approaches*, 21(3) Hum. Rts. Q. 680 (1999).

23 ראו Hodgkin & Newell, לעיל ה"ש 16, בעמ' 160.

24 David William Archad, *Children's Rights*, in The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Edward N. Zalta ed., 2002), *available at* plato.stanford.edu/archives/win2002/entries/rights–children.

דבר. כך, למשל, בשיחות קבוצתיות עם ילדים מבריטניה שהיו באחריות המדינה בשל היותם "בסיכון", התבקשו הילדים לדרג לפי סדר חשיבות את הסיבות שבגללן רצו להשתתף בהליכי קבלת ההחלטות בעניינם[25]. באופן עקבי דירגו הילדים במקומות הגבוהים ביותר את הסיבות "כדי שיקשיבו לי", "כדי שאוכל להביע את דעתי" ו"כדי שיתמכו בי", ואילו את ההסברים "כדי להשיג את מה שאני רוצה" ו"כדי לעזור למבוגרים להגיע להחלטה הנכונה" הם דירגו בתחתית הרשימה.

הבחנה זו בין הזכות לקבל החלטות באופן עצמאי לבין הזכות ליטול חלק בהליכי קבלת ההחלטות הופכת את עקרון ההשתתפות כנוסחו באמנה לבעייתי פחות ולקל יותר לאימוץ. עם זאת עולה השאלה אם ובאיזה שלב אין די בזכות להשתתפות, ויש מקום לדרוש עצמאות מלאה. אכן, בתחומים מסוימים (שהידוע מביניהם הוא נושא הטיפול הרפואי) נקבעו מבחנים שנועדו לאפשר לבני נוער לקבל החלטות באופן עצמאי[26]. אולם במסגרת מאמר זה אין צורך להיכנס לסוגיה זו, שכן בהליכים הנובעים מביצוע עבֵרה בילדים יש מטבע הדברים בעלי אינטרסים רבים ושונים. נוסף על הילד נפגע העבֵרה, ההליך משפיע באופן ישיר על החשוד או הנאשם, על גורמי אכיפת החוק וכן על "הציבור" באופן רחב יותר. לפיכך ממילא ראוי יותר לדבר על הליכי קבלת החלטות משותפים, ולא על החלטה עצמאית של ילד או נער, תהא מידת בגרותו אשר תהא.

ג. השתתפות: ממצאים מהספרות הפסיכו־סוציאלית

השתתפות אינה רק זכות – קרי, ערך נורמטיבי הנגזר מהסכמות בין־לאומיות ומחקיקה מקומית – אלא גם צורך ומשאלה של ילדים ובני נוער, כפי שהוכח במחקרים אמפיריים שונים. כך, למשל, במקרה של ילדים נפגעי עבֵרה, ההשתתפות מאפשרת לנפגע העבֵרה לחוות תחושה של החזרת השליטה לידיו. ההשתתפות מהווה אם כן גם כלי להתמודדות עם מתח וקרבנות, ובכך עונה על צורך ומשפרת את מצבם הנפשי של ילדים אלה. בו בזמן ילדים ובני נוער מביעים רצון ליטול חלק בהליכי קבלת החלטות בנושאים הקשורים אליהם.

כותבים מתחומים שונים אכן מציינים את חשיבותה של ההשתתפות לגבי ילדים. בתחום הפסיכולוגיה, אוצ'איטה ואספינוזה (Ochaita & Espinosa)[27] מאמצים קביעות של תאורטיקאים אחרים שלפיהן שני הצרכים האוניברסליים והבסיסיים ביותר של בני אדם הם בריאות פיזית ואוטונומיה אישית[28], ומציעים רשימה של "מענים" ("Satisfiers") לצרכים אלה המתאימים

---

25 Nigel Thomas & Claire O'Kane, *When Children's Wishes and Feelings Clash with Their 'Best Interests'*, 6(2) Int'l J. Child. Rts. 137, 147 (1998).

26 ראו, למשל, את ההחלטה הידועה של בית הלורדים בעניין גיליק: Gillick v. West Norfolk and Wisbech Health Authority, Ac. 1, 112 (1986).

27 Esperanza Ochaita & M. Angeles Espinosa, *Needs of Children and Adolescents as a Basis for the Justification of Their Rights*, 9(4) Int'l J. Child. Rts. 313 (2001).

28 כך נקבע על ידי Doyal & Gough, אשר פיתחו והרחיבו את סולם הצרכים המפורסם של מסלו.

באופן ייחודי לילדים[29]. המענים לצורך של ילדים בבריאות פיזית, לפי אוצ'איטה ואספינוזה, הם תזונה נאותה, קורת גג הולמת, ביגוד ותנאי גֵהוּת (היגיינה) סבירים, שירותי בריאות, שינה ומנוחה, גישה לשטח פתוח, פעילות גופנית והגנה מפני פגיעות גופניות. המענים לצורך של ילדים באוטונומיה אישית, על פי המחברים, הם השתתפות פעילה ונורמות קבועות וברורות, קשרים ראשוניים משמעותיים, אינטראקציה עם מבוגרים, חינוך פורמלי ולא פורמלי, משחק ושעות פנאי, הגנה מפני פגיעות נפשיות ומימוש צרכים מיניים (מענה זה משותף גם לצורך הראשון, ומתייחס, מן הסתם, לבני נוער). השתתפות, אם כן, עונה על הצורך הבסיסי והאוניברסלי, של ילדים ושל בוגרים כאחד, לאוטונומיה אישית.

מחקרים אחרים בדקו את המושג "השתתפות" תוך שימוש במונחים אחרים, אשר מטבע הדברים שאובים מעולם הפסיכולוגיה, ולא מעולם המשפט. כבר בשנות השמונים מצאו חוקרים מובילים בתחום הפסיכולוגיה כי "שליטה" הנה כלי התמודדות מרכזי בתהליך השיקום מטראומה[30]. בעקבות ממצאים אלה נבדקה יעילותה של תחושת השליטה ככלי התמודדות עם מתח בקרב ילדים. מחקרים אחדים מצאו כי נטילת שליטה לידיהם סייעה לילדים להתמודד עם מצבי לחץ שונים, כגון קשיים בבית הספר ובבית[31], געגועים הביתה בעת שהייה במחנה קיץ[32] וטיפול רפואי בחדר מיון[33]. "נטילת שליטה לידיים" באה לידי ביטוי בקרב ילדים בנקיטת צעדים שונים שנועדו להשפיע על המצב שבו הם נמצאו ולשנותו. השינוי שהשיגו הילדים היה של הנסיבות החיצוניות (למשל, בחירת המבוגר שילווה אותם לטיפול בחדר מיון) או של המצב הנפשי שלהם עצמם, בעיקר כאשר לא הייתה להם אפשרות לשנות את המציאות החיצונית (למשל, השלמה עם מצב קיים והתמקדות בהיבטים החיוביים שלו). נטילת שליטה לידיים יכולה אם כן להתבטא בהבעת עמדה ובניסיון להשפיע על קבלת החלטה בעניינו של הילד, גם אם בסופו של דבר הילד אינו "שולט" בתוצאה במלוא מובן המילה. נראה כי עצם ההחלטה הפעילה

ראו: Len Doyal & Ian Gough, A Theory of Human Need (1991). כן ראו: A.H. Maslow, Motivation and Personality (1954).

29 Ochaita & Espinosa, לעיל ה"ש 27. Doyal & Gough פיתחו רשימה של "מענים" לאותם שני צרכים בסיסיים המתאימים לבני אדם בכלל, ללא התייחסות לילדים. המענים הם: תזונה סבירה ומים נקיים, תנאי מגורים בטוחים, תנאי עבודה בטוחים, סביבה פיזית בטוחה, שירותי בריאות סבירים, ילדות בטוחה, קשרים ראשוניים משמעותיים, ביטחון אישי, ביטחון כלכלי, חינוך סביר, ואפשרות להרות ולהימנע מהיריון באופן בטוח (לגבי נשים). ראו Doyal & Gough, לעיל ה"ש 28, בעמ' 155–158.

30 Richard S. Lazarus & Susan Folkman, Stress, Appraisal and Coping (1984).

31 John R. Weisz, *Contingency and Control Beliefs as Predictors of Psychotherapy Outcomes Among Children and Adolescents*, 54(6) J. Consult. & Clin. Psychol. 789 (1986).

32 Christopher A. Thurber & John R. Weisz, *'You Can Try or You Can Just Give Up': The Impact of Perceived Control and Coping Style on Childhood Homesickness*, 33(3) Dev. Psychol. 508 (1997).

33 David A. Langer, Edith Chen & Janet D. Luhmann, *Attributions and Coping in Children's Pain Experiences*, 30(7) J. Pediat. Psychol. 615 (2005).

לעשות צעד כלשהו ולנסות להשפיע היא שיוצרת תחושת שליטה, והיא הגורם המקשר בין המושג "שליטה" לבין המושג "השתתפות" כמשמעו במאמר זה.

בתחום קרוב יותר להליך הפלילי, מצאה פטרישיה פרייזר (Fraizer)[34] כי נפגעות עבֵרות מין השתקמו בצורה הטובה ביותר כאשר הפעילו שליטה בהליך הטיפולי שלהן לאחר הפגיעה. תחושת שליטה בהווה (החלטה ללכת לטיפול ולהתעמת עם הטראומה, בחירת הגורם המטפל ותחושת שליטה במהלך הטיפול עצמו) הייתה יעילה יותר בתהליך ההשתקמות מאשר ייחוס שליטה לעצמן בקשר לאירוע עצמו ("הפגיעה בי קרתה בגלל משהו שהיה בשליטתי – הבגדים שלבשתי או התנהגותי") או אף בקשר להתנהגותן העתידית ("לעולם לא אלבש שוב בגדים פרובוקטיביים, לא אצא לבד בלילה").

מעבר לממצאים בדבר התרומה החיובית שיש להשתתפות או לתחושת שליטה במסגרת ההתמודדות עם מצבי לחץ וקרבנות, קיימים גם מחקרים המצביעים על רצונם של ילדים ובני נוער להיות שותפים בהליכים הנוגעים בהם. כך, למשל, מלטון ולימבר (Melton & Limber)[35] סקרו סדרת מחקרים על עמדות של ילדים ובני נוער אמריקאים ונורבגים באשר לזכויותיהם, ומצאו כי למרות הבדלים תרבותיים בנושאים שונים, מרואיינים משתי המדינות (לרבות כאלה שחוו על בשרם מעורבות בהליכים פליליים כנפגעי עבֵרה או כעדים) ייחסו חשיבות רבה להליך פרוצדורלי תקין, שבו ניתנות לילדים הזדמנויות להשתתף באופן פעיל. מסקנה זו תואמת ממצאים קודמים באשר לחשיבותו של צדק פרוצדורלי לגבי מבוגרים[36], ומאששת אותם לגבי ילדים ובני נוער.

מרשל (Marshal)[37] השוותה את דעותיהם של עובדים מן התחום של הגנת ילדים בסיכון עם אלה של ילדים שהיו במגע עם רשויות הגנת הילד, ומצאה כי הילדים רצו להיות שותפים להליכי קבלת ההחלטות בעניינם הרבה יותר מכפי שאנשי המקצוע היו מוכנים לאפשר להם. כך, למשל, במקרים שבהם העידו אנשי מקצוע כי הם חוששים לחשוף ילדים לתכנים שליליים המופנים כלפיהם על ידי הוריהם, סברו הילדים עצמם כי הם ממילא חשופים לתכנים כאלה מחוץ להליך, ולכן אין שום הצדקה לגונן עליהם. ילדים ביטאו את תחושתם כי "אין טעם לעטוף אותנו בצמר גפן"[38]. בדומה לכך, גרהם ופיצג'רלד (Graham & Fitzgerald)[39] מצאו

---

34 Patricia A. Fraizer, *Perceived Control and Distress Following Sexual Assault: A Longitudinal Test of a New Model*, 84(6) J. Personality & Soc. Psychol. 1257 (2003).

35 Gary B. Melton & Susan P. Limber, *What Children's Rights Mean to Children: Children's Own Views*, *in* The Ideologies of Children's Rights 167 (Michael Freeman & Philip Veerman eds., 1992).

36 Edgar. Allan Lind & Tom R. Tyler, The Social Psychology of Procedural Justice (1988).

37 Kathleen Marshal, Children's Rights in the Balance: The Participation–Protection Debate (1997).

38 שם, בעמ' 74.

39 Anne Graham & Robyn Fitzgerald, *Taking Account of the 'To and Fro' of Children's Experiences in Family Law* (paper presented at the Childhoods: Children and

כי ילדים שהוריהם היו בתהליכי פרידה רצו שישמעו את דעותיהם לעניין המשמורת ויתייחסו אליהן ברצינות.

לבסוף, ילדים נפגעי עבֵרה באוסטרליה ובאנגליה שהעידו בבתי משפט ציינו את האפשרות לבחור באיזה אופן להעיד כחשובה וכמרכזית לגביהם. ג'ודי קשמור וקיי בוסי (Cashmore & Bussey)[40] ראיינו כחמש מאות ילדים נפגעי עבֵרות מין שהעידו בהליכים פליליים במדינת New South Wales שבאוסטרליה בשנים 1991–1992, ומצאו כי השימוש בטלוויזיה במעגל סגור ובמסכים לא היה תמיד לשביעות רצונם של הילדים. חלק מהילדים דיווחו כי אילו נשאלו לדעתם, ייתכן שהם היו מעדיפים להעיד בבית המשפט ולספר את סיפורם באופן מלא, מול הנאשם, כדי לראותו מורשע. במחקר שערכה וייד (Wade)[41] בקרב ילדים נפגעי עבֵרה שהעידו בבית משפט מקומי באנגליה נמצא כי אמנם רוב הילדים העדיפו להעיד באמצעות טלוויזיה במעגל סגור, אך היו כאלה שנרתעו מהמחשבה שהנאשם יוכל להביט בהם מבלי שהם יוכלו לראותו בעצמם, והביעו אכזבה על כך שהם לא נשאלו מראש באשר להעדפתם. ממצאים אלה מצביעים על כך שעצם תחושת השליטה ויכולת הבחירה בין אפשרויות ההעדה הן שחשובות לילדים נפגעי עבֵרה המעידים בבית המשפט.

הזכות להשתתפות נגזרת אם כן לא רק מתפיסה נורמטיבית של זכויות אדם אוניברסליות. היא מבוססת גם על ממצאים המעידים כי ההשתתפות היא צורך בסיסי המסייע בפיתוח האוטונומיה האישית, וכי קיים קשר בין השתתפות לבין תחושת השליטה, התורמת לשלומם הנפשי של ילדים בכלל ושל ילדים במצבי מצוקה בפרט. לבסוף, ואולי החשוב מכול, ילדים גם מביעים רצון להיות שותפים להליכים המשפיעים עליהם.

ד. דרגות שונות של השתתפות – סולם ההשתתפות של הארט

כאמור, משמעותה של הזכות להשתתפות היא התייחסות לילדים כאל שותפים בהליכי קבלת ההחלטות – לא כמחליטים בלעדיים, אך גם לא כקהל פסיבי במופע הנערך על ידי אחרים. אולם בין שני קצוות אלה קיימות דרגות רבות אפשריות של שיתוף. עד כמה קולם של ילדים צריך להיות מרכזי בהליך קבלת ההחלטות? נראה כי התשובה תלויה במידה רבה לא רק בגילו ובמידת בגרותו של הקטין המסוים, אלא גם במהות ההחלטה, בצדדים השותפים ובמכלול הנסיבות בכל מקרה ומקרה.

אחד הכלים המעניינים לניתוחן של הזכות להשתתפות ומידת מימושה הוא זה של הגאוגרף

Youth in Emerging and Transforming Societies Conference, University of Oslo, Norway, 29 June — 3 July 2005), *available at* epubs.scu.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?article=1027&context=educ_pubs.

40 JUDY CASHMORE & KAY BUSSEY, THE EVIDENCE OF CHILDREN (1995).

41 Amanda Wade, *New Measures and New Challenges: Children's Experiences of the Court Process*, *in* CHILDREN'S TESTIMONY: A HANDBOOK OF PSYCHOLOGICAL RESEARCH AND FORENSIC PRACTICE 219 (Helen L. Westcott, Graham M. Davies & Ray H. Bull eds., 2002).

רוג׳ר הארט[42]. הארט מציע ״סולם השתתפות״, הכולל שמונה דרגות שונות של שיתוף ילדים בהחלטות. שלוש הדרגות הנמוכות בסולם נחשבות ״אי־השתתפות״, על אף מראית העין שהן יוצרות, ואילו חמש הבאות נחשבות צורות שונות של שיתוף ילדים. הארט מדגיש כי אין הכרח לפעול דווקא לפי הדרגה הגבוהה ביותר בסולם, וכי הדבר תלוי בנושא, בתרבות המקומית ובגיל הילדים. עם זאת, בכל מקרה יש להימנע מלכנות ״השתתפות״ מצבים אשר תואמים למעשה את הדרגות הנמוכות בסולם.

שלושת השלבים התחתונים בסולם מסמלים, כאמור, צורות שונות של אי־שיתוף ילדים. **השלב הראשון בסולם** הוא **מניפולציה**, שמשמעה ניצול ילדים לקידום מטרותיהם של המבוגרים, כגון שימוש בילדים במהלך הפגנות לקידום נושאים שונים, ללא הבנה אמִתית מצד הילדים. **השלב השני**, **קישוט**, משקף מצב שבו ילדים ״מקשטים״ את האירוע בנוכחותם, בצורת לבוש מיוחד, שיר או הופעה, מבלי שתהיה להם הבנה או הֲנָיעה (מוטיבציה) אמִתית הקשורה לנושא. **השלב השלישי**, **טוקניזם**, מרמז שלכאורה מתקיימת התייעצות עם ילדים וניתנת להם הזדמנות להשתתף, אבל לא נעשית הכנה משמעותית כלשהי, והילדים נדרשים לתקשר בהתאם לכללים המתאימים למבוגרים, ולא לילדים.

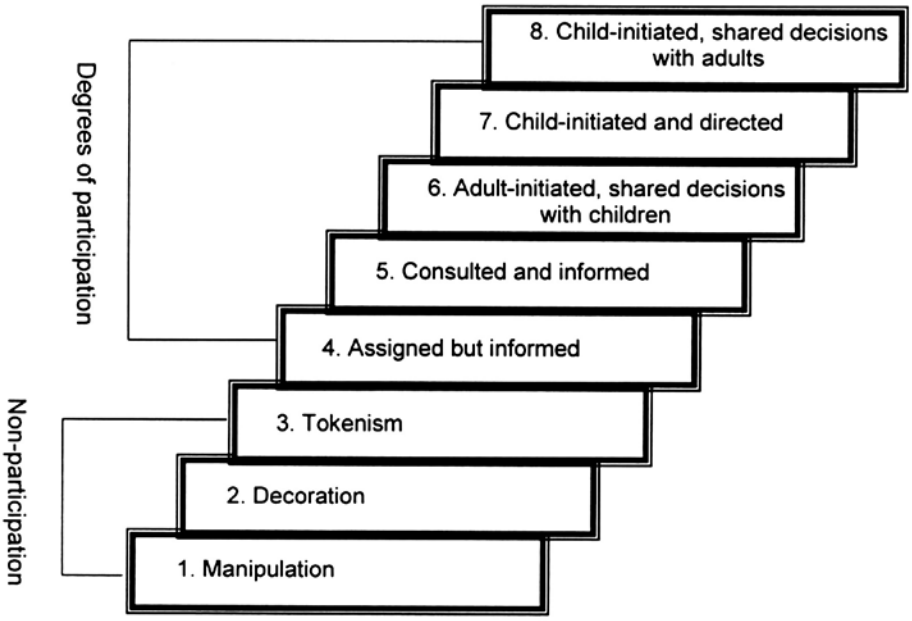

סולם ההשתתפות של רוג׳ר הארט (1992)

42 Roger A. Hart, *Children's Participation: From Tokenism to Citizenship*, *in* INNOCENTI ESSAYS 4 (1992).

כאמור, חמש הרמות העליונות בסולם מסמלות שיתוף אמִתי של ילדים בהליכי קבלת החלטות. רמות 4 ו־5 מתארות פרויקטים אשר מתוכננים ומנוהלים על ידי מבוגרים, אבל הילדים מבינים את משמעותם, והליך קבלת ההחלטות נעשה בשקיפות כלפי הילדים. ברמה 5 מקיימים התייעצות עם ילדים, ומתייחסים אל עמדותיהם ברצינות. ברמה 6 בסולם ההחלטה עצמה מתקבלת באופן משותף על ידי ילדים ומבוגרים, להבדיל מהתייעצות בלבד עם ילדים, כמו ברמה שמתחתיה. שתי הרמות הגבוהות ביותר מתארות מצבים שבהם הילדים הם היוזמים והמנהלים של הפרויקטים: ברמה 7 הפרויקט אינו מערב מבוגרים, ובדרגה 8 יש פעילות משותפת של ילדים ומבוגרים, אשר מנוהלת וניזומה על ידי הילדים עצמם.

אף שסולם ההשתתפות של הארט גובש ונוצר בהקשר של שיתוף ילדים בהחלטות ציבוריות (כגון תכנון ערים), הוא עורר הדים רבים וצוטט בספרות ככלי לניתוח דרגות השתתפות של ילדים גם בהליכי קבלת החלטות בנוגע לילדים יחידים. גם בהקשר הפלילי ניתן להשתמש בסולם של הארט לצורך הערכת דרגת שיתופם (אם בכלל) של ילדים נפגעי עבֵרה בשלבים השונים של ההליך הפלילי. אם בעבר לא היה כלל מקום לדון בשיתופם של נפגעי עבֵרה בכלל ושל ילדים נפגעי עבֵרה בפרט בהליכים הפליליים בישראל, כיום, לאחר חקיקת חוק זכויות נפגעי עבֵרה ושילוב התיקונים בחוק לתיקון דיני הראיות, יש ערך רב בבדיקת יישומו של עקרון ההשתתפות בפועל בתחום זה תוך היעזרות בסולמו של הארט ככלי אנליטי. זאת ייעשה בחלק הבא של המאמר.

ה. שיתוף ילדים נפגעי עבֵרה בהליך הפלילי בישראל: מציאות או דמיון?

אין ספק שההליך הפלילי הנובע מהעבֵרה שנעשתה כלפי ילד הנו "עניין הנוגע לו", כלשונו של סעיף 12(1) לאמנה בדבר זכויות הילד. החלטות באשר לאופי ההליך עצמו, באשר לתפקיד שייטול בו הילד ובאשר לתוצאות ההליך משפיעות על הילד באופן ישיר ועקיף. לעתים החלטות אלה קשורות לביטחונו האישי של הילד ולעתידו. עד כמה, אם כן, מיושמת זכותם של ילדים נפגעי עבֵרה להשתתפות בהליך הפלילי בישראל?

בחינת מעמדם של ילדים נפגעי עבֵרה בהליך הפלילי מצריכה בדיקה כפולה: האחת בנוגע לחקיקה המסדירה את מעמדם של נפגעי עבֵרה ככלל, והאחרת בנוגע לחקיקה המתייחסת באופן בלעדי למעמדם של נפגעי עבֵרה שהנם קטינים. מתוך מכלול החקיקה העוסקת בשתי אוכלוסיות אלה, ידון חלק זה של המאמר בשני דברי החקיקה העיקריים והרלבנטיים: חוק זכויות נפגעי עבֵרה והחוק לתיקון דיני הראיות[43].

43 הוראות חוק נוספות קובעות מעמד מסוים לנפגעי עבֵרה, בעיקר בחוק סדר הדין הפלילי [נוסח משולב], התשמ"ב־1982. ראו, למשל, ס' 62 (זכות הגשת קובלנה בעבֵרות מסוימות), ס' 63–64 (זכות הגשת ערר על סגירת תיק) וס' 187 (הגשת "תסקיר קרבן" בדיון בדבר העונש, לאחר הרשעה בעבֵרת מין).

1. זכויותיהם של נפגעי עבֵרה ככלל

בשנת 2001 חלה מהפכה במעמדם של נפגעי עבֵרה בהליך הפלילי בישראל, עם קבלתו של חוק זכויות נפגעי עבֵרה[44]. תוך הכרה באינטרס המיוחד שיש לנפגעי עבֵרה בהליך הפלילי בעניינם, העניק החוק, באופן מודולרי, זכויות שונות לנפגעי עבֵרה, תוך הבחנה בין נפגעי עבֵרה באשר הם, נפגעי עבֵרות מין ואלימות, ונפגעי עבֵרות מין ואלימות חמורות. בין היתר החוק מעניק לנפגעי עבֵרה זכות לקבלת מידע על שירותי סיוע ועל מהות ההליך הפלילי, זכות לשמירה על פרטיותם ועל כבודם, זכות לקבלת עדכונים באשר להתפתחות התיק הפלילי בקשר לעבֵרה שממנה נפגעו, וזכות להיות נוכחים בדיונים גם כאשר אלה מתקיימים בדלתיים סגורות.

בלב החוק עומדת זכותם של נפגעי עבֵרה להביע את עמדתם בקשר להחלטות שונות המתקבלות במסגרת ההליך הפלילי, בהתאם לסוג העבֵרה שממנה נפגעו, כמפורט להלן:

א. כל נפגע עבֵרה זכאי למסור הצהרה בכתב, למשטרה או לתביעה, המפרטת את הנזקים והפגיעות שנגרמו לו בשל העבֵרה. הצהרת הנפגע מובאת לפני בית המשפט בזמן הדיון בעונש (סעיף 18).

ב. נפגעי עבֵרות מין או אלימות זכאים גם להביע את עמדתם לפני ועדת שחרורים, לפני שחרור העבריין, בעניין הסיכון הצפוי משחרורו (סעיף 19), וכן להביע את עמדתם בכתב לפני מתן חנינה לעבריין על ידי הנשיא (סעיף 20).

ג. נפגעי עבֵרות מין או אלימות חמורות זכאים להבעת עמדה ברמה הרחבה ביותר מכוח החוק. נוסף על האמור לעיל, ביכולתם להביע את עמדתם בכתב לפני היועץ המשפטי לממשלה בעניין כוונה לעכב את ההליך הפלילי נגד הנאשם (סעיף 16), ולהשמיע את דברם לפני התביעה בעניין אפשרות הגעה להסדר טיעון עם הנאשם (סעיף 17).

למרות חשיבותן של הוראות אלה, בדיקה מעמיקה יותר מצביעה על כך שבפועל רמת ההשתתפות של נפגעי עבֵרה עלולה להישאר בגדר "טוקניזם", כהגדרתו של הארט. למרות האפשרות להציג עמדה, הליך קבלת ההחלטות אינו נעשה בשקיפות כלפי נפגעי עבֵרה (שכן אין כל חובה לפרט את הנימוקים להחלטות שהתקבלו), ועמדתם יכולה להתבקש זמן רב לפני שהיא נדרשת בפועל, בטרם הבשיל העניין הרלבנטי לכלל שאלה קונקרטית, או לחלופין רגע לפני קבלת ההחלטה הסופית, באופן שאינו מאפשר השפעה אמִתית על ההחלטה. נפגעי עבֵרה אינם נחשבים אם כן שותפים אמִתיים להליך, אלא נראים יותר כ"אורחים לרגע", אשר משגרים את עמדותיהם אך אינם יודעים כיצד הן ישפיעו על ההחלטה, אם בכלל.

ומה כאשר נפגע העבֵרה הנו קטין? החוק אינו מוציא ילדים נפגעי עבֵרה מתחולתו, ואף קובע בסעיף 4(א) כי יש לקיים את הוראותיו ברוח עקרונות האמנה בדבר זכויות הילד. לפחות באופן תאורטי, המשמעות היא נקיטת צעדים שיאפשרו לילדים להשתתף בדומה למבוגרים, באמצעות התאמות שונות. אולם למרות החשיבות הטמונה בסעיף זה, קשה לדמיין כיצד יובטחו הזכות והצורך של ילדים נפגעי עבֵרה מכל הגילאים להשתתפות אמִתית, משמעותית. אופן יישומה של ההוראה הכללית הקבועה בסעיף 4(א) האמור הושאר פתוח, ויהיה תלוי, מן הסתם,

44 ראו גל ווינדמן, לעיל ה"ש 7, בעמ' 233.

ברצונם הטוב של השרים הממונים על יישום החוק ובלחציהם של גופים ציבוריים. לכאורה, כדי להשיג השתתפות מהותית של ילדים בהתאם לגילם ולמידת בגרותם (ולמנוע מצב של השתתפות מדומה, כמודגם בסולם ההשתתפות של הארט), יש צורך במגוון רחב של אפשרויות השתתפות, שיהיו זמינות לילדים בגילאים ובמצבים שונים בהתאם לרצונם ולטובתם. יש גם צורך בהכשרה מיוחדת של עובדי הפרקליטויות והמשטרה המופקדים על הסיוע לנפגעי עבֵרה מכוח החוק לטיפול בילדים נפגעי עבֵרה. התאמות נוספות לרוח האמנה עשויות להיות התאמות פיזיות של בתי המשפט וחדרי ההמתנה, באופן שיביא בחשבון את צורכיהם של ילדים; פיתוח ויישום של תכניות הכנה וחוברות הסברה לילדים בגילאים שונים העומדים להעיד בבית המשפט; והגמשת הכללים הנהוגים באולם בית המשפט, לשם הפחתת הרשמיות ויצירת אווירה נוחה יותר לילדים מעידים. נושא נוסף שהוזנח בחוק הוא היחס בין עמדת הילד לבין עמדת ההורה או האפוטרופוס כאשר יש ביניהם חילוקי דעות – למשל, בעניין הבחירה בין האפשרויות השונות הקבועות בחוק בנוגע לאופן הבעת העמדה[45]. בהיעדר כל פירוט, נותר להמתין ולראות מה מכל אלה יבוצע וכיצד ימומש הסעיף בפועל. מכל מקום, קשה להאמין ששיתופם של ילדים יהיה אמִתי ומשמעותי יותר משיתופם של מבוגרים נפגעי עבֵרה, אשר עלול גם הוא להישאר, כאמור, מצומצם ביותר עד כדי טוקניסטי.

2. זכויותיהם של נפגעי עבֵרה שהנם ילדים

בעוד שחוק זכויות נפגעי עבֵרה גובש ונחקק מתוך תפיסה המדגישה את זכויותיהם ומעמדם של נפגעי עבֵרה, החוק לתיקון דיני הראיות נחקק במטרה להגן ולגונן על ילדים צעירים אשר נפגעו או היו עדים לעבֵרות חמורות, בעיקר במסגרת התא המשפחתי. החוק מהווה מסגרת נורמטיבית ייחודית הקובעת הוראות מרחיקות לכת לעניין העדתם של ילדים, תוך ניסיון למצוא איזון בין זכויות הנאשם לבין הגנת הילד[46]. אולם אף על פי שהחוק לתיקון דיני הראיות נולד מתוך גישה הגנתית, המתייחסת לילד כאל אובייקט הזקוק להגנה ולא כאל שותף להליך בעל אינטרסים וזכויות בו, בתיקונים האחרונים שהוכנסו לחוק נקבעו דרכים לשתף ילדים בהליכי קבלת ההחלטות המתקבלות במסגרת החוק, ובכך שונתה במקצת הגישה הפטרנליסטית שאפיינה את החוק עד כה[47]. בפרט, סעיף 2 לחוק לתיקון דיני הראיות קובע כי חוקר הילדים מחויב לשמוע את עמדת הילד בטרם יקבל החלטה בדבר העדתו בבית המשפט ובדבר התנאים שבהן היא תיעשה. הסעיף קובע עוד כי השופט עצמו מחויב לתת לילד המסוגל לחוות דעה משלו הזדמנות להביע את עמדתו בדבר עדותו ודרכי גבייתה בטרם יקבל החלטה הנוגעת בהפסקת העדות או בקביעת תנאים למסירתה. לשון ההוראה תואמת את סעיף 12 לאמנה בדבר זכויות הילד, בכך שהיא מחייבת מתן משקל ראוי לעמדת הילד בהתאם לגילו ולמידת בגרותו.

---

45 שם, בעמ' 228.

46 ראו לסלי סבה וטלי גל "זכויות נפגעי עברה בישראל" ספר שמגר: מאמרים כרך ב 212 (אהרן ברק עורך, 2003); דנה פוגץ' "הזכות להישמע? עדויות ילדים בהליך הפלילי" הפרקליט מו 121 (2001).

47 ראו פוגץ', שם, בעמ' 128.

עמדת הילד מהווה שיקול גם בקבלת החלטה להזמינו לחקירה בלא ידיעת ההורה (סעיף 4א לחוק), וכן חל איסור על הוצאת הילד ממקום שהייתו לצורך חקירה בניגוד לרצונו (סעיף 4ב לחוק).

יוצא אם כן שדווקא בחוק אשר גישתו המקורית היא פטרנליסטית מובהקת מצויות הוראות המאפשרות שיתוף ילדים בהליכי קבלת החלטות מכוחו. בניגוד לחוק זכויות נפגעי עבֵרה, בחוק לתיקון דיני הראיות יש חובה לשמוע את הילד באופן ישיר, ואף לתת משקל ראוי לעמדתו בעניין אופן העדתו. אכן, שיתוף ילדים בהחלטה על עצם עדותם ודרך מסירתה תואם את ממצאי המחקרים על רצונם של ילדים להישמע בנושא זה[48]. ייתכן אף כי דווקא ילדים הנכנסים בצילו של החוק ייהנו מגישה משתפת יותר, אף מעבר לשאלות המסוימות שלגביהן נקבעה להם זכות השתתפות בחוק, מן הטעם הפשוט שהם כבר יימצאו בקשר עם חוקר ילדים בעל הכשרה לעבודה עם ילדים. ייתכן, למשל, שחוקר ילדים אשר יקבל מילדים מידע החורג מהעובדות הרלבנטיות לחקירתו – כגון מידע העשוי להיות רלבנטי להצהרת נפגע עבֵרה או לרצונו של הילד בנוגע לעסקת טיעון – יעביר מידע זה לפרקליטות או למשטרה. ניתן לשער שילדים ירגישו נוח יותר לדבר על נושאים אלה עם חוקרי ילדים מאשר עם גורמים אחרים המיומנים פחות בשיחה עם ילדים.

בהיעדר פסיקה בנושא, לא ברור אם הוראות החוק מיושמות ובאיזה אופן: האם חוקרי הילדים מצליחים לעבור מהגישה המגוננת שעמדה בבסיסם של החוק והפרקטיקה במשך שנים ארוכות אל הגישה המשתפת והמעצימה אשר משתקפת לכאורה ממילות החוק המתוקן?

ספק נוסף שעולה הוא אם יש בכך כדי לתת מענה למכלול זכויותיהם וצורכיהם של ילדים נפגעי עבֵרה, גם בהנחה שבתי המשפט וחוקרי הילדים אכן ממלאים את הוראות החוק בצורה המיטבית. נזכיר כבר עתה כי החוק לתיקון דיני הראיות חל רק על קבוצה מסוימת של ילדים, המוגדרת הן באופן גילאִי והן לפי העבֵרה שממנה נפגעו. אך גם באשר לאותם ילדים שחוק הגנת ילדים פורש עליהם את תחולתו ניתן לומר כי אף יישום מלא של הוראותיו החדשות, המשתפות ילדים, אין בכוחו לאפשר לילדים לחוש שליטה בהליך ולממש את זכותם להשתתפות אמִתית. ראשית, חובתם של חוקר הילדים ובית המשפט לקבל את עמדת הילד לפני קבלת החלטה בעניין דרכי גבייתה של העדות[49] אינה כוללת את החובה להסביר לילד, באופן המותאם לגילו ולהבנתו, את האפשרויות השונות העומדות לפניו. לפיכך, אף שהאפשרות לבחור כיצד למסור עדות היא דבר רצוי וחשוב לילדים רבים, לא ברור כיצד הילד יכול לקיים בחירה אמִתית מבלי להבין ולהכיר את מגוון האפשרויות העומדות לפניו על בוריין – למשל, לאחר ביקור בבית המשפט והדגמת האפשרויות השונות. מבלי לקבל מידע מלא ולהבין את האפשרויות העומדות לפניהם, השתתפותם של ילדים עלולה להיות מס שפתיים בלבד – טוקניזם, כהגדרתו של הארט. שנית, הנוסחה של סעיף 12 לאמנה – שלפיה "לילד המסוגל לחוות דעה משלו... [תינתן] הזכות להביע דעה כזו" ויינתן "משקל ראוי לדעותיו, בהתאם לגילו ולמידת בגרותו" – מגבלותיה עמה. היא יוצרת הבחנה בין ילדים שלגביהם יש סברה כי הם אינם יכולים לחוות

48 ראו את הדיון במחקרן של Cashmore & Bussey, לעיל ה"ש 40, ובמחקרה של Wade, לעיל ה"ש 41.

49 ס' 2(ו) לחוק הגנת ילדים.

דעה משל עצמם לבין אלה שההנחה היא כי הדבר ביכולתם; היא תוחמת את שמיעת הילד למסגרת של מונולוג חד־פעמי, במקום ליצור מקום לדו־שיח אמִתי; והיא מותירה בסופו של דבר כוח החלטה בלתי מוגבל בידי אנשי המקצוע, המעריכים בעצמם את רמת הבגרות שהם מייחסים לילד, ובהתאם לכך את המשקל שיינתן לעמדתו. שלישית, ואולי חשוב מכול, יש לזכור כי לכל היותר ניתנת לאותם ילדים היכולת להשפיע על עצם מתן העדות ועל הדרכים לגבייתה, ואין הם יכולים עדיין להשפיע על ההליך באופנים אחרים, מעבר לקבוּע בחוק זכויות נפגעי עבֵרה. בעיקר אין הם יכולים להביע את עמדתם לעניין העונש הרצוי מבחינתם. במצב הקיים, ילד אשר עבר התעללות מידי אחד מהוריו וחושש מהליך שתוצאתו תהיה כליאת ההורה יכול לחוש שליטה אמִתית רק בדרך אחת – להימנע מלדווח על ההתעללות או לא לשתף פעולה. מצב זה אינו רצוי, כמובן.

לא ברור, אם כן, עד כמה ילדים נפגעי עבֵרה יכולים לצפות ליטול חלק בהליך הפלילי באופן שיאפשר להם לחוש את תחושת השליטה החשובה כל כך למי שאיבד שליטה בגופו, ברכושו או בחייו במהלך עבֵרה שנעברה כלפיו. למעשה, שאלה זו רלבנטית לנפגעי עבֵרה בכלל, בגירים כקטינים, אולם נראה שאפשרויות ההשתתפות האמִתית של קטינים מצומצמות עוד יותר. גם בהינתן הרפורמה שהחלה עם חקיקת חוק זכויות נפגעי עבֵרה, נשאלת השאלה עד כמה יוכלו נפגעי עבֵרה לתרום תרומה ממשית להליך קבלת ההחלטות בזמן אמת ובאופן ישיר ובלתי אמצעי. יתר על כן, לא ברור עד כמה תוכל המערכת להשקיע משאבים בהיערכות מיוחדת אשר תאפשר לקטינים נפגעי עבֵרה – מכל הגילאים ובמגוון רחב של נסיבות – השתתפות מהותית ואמִתית בהליך. מתן מידע מפורט וברור בלשון המתאימה לגיל הילד, עידוד וסיוע במסירת מידע ובהבעת עמדות ומשאלות בנוגע להליך, והתמודדות עם הבדלי עמדות (בפועל או בכוח) בין ילדים נפגעי עבֵרה לבין הוריהם – כל אלה מחייבים ידע והכשרה, שעות עבודה רבות, וגמישות רבה מצד מערכת אשר מטבעה אינה גמישה.

3. המלצותיה של ועדת רוטלוי

הוועדה לבחינת עקרונות יסוד בתחום הילד והמשפט ויישומם בחקיקה בראשות השופטת רוטלוי (להלן: ועדת רוטלוי) דנה, במסגרת ועדת המשנה בנושא הקטין בהליך הפלילי, בסוגיית שיתופם של ילדים נפגעי עבֵרה ועדים בהליך הפלילי[50]. בתוך כך נבחנו הן חוק זכויות נפגעי עבֵרה והן חוק הגנת ילדים, ונוסחו המלצות לשינוי חוקים אלה.

באשר לחוק זכויות נפגעי עבֵרה, המליצה ועדת המשנה לצקת תוכן קונקרטי במילותיו העמומות של סעיף 4 לחוק, הקובע, כזכור, כי יש לערוך התאמות בהתאם לגילו ולמידת בגרותו של הקטין וברוח האמנה, כדי להתאים את הזכויות הקבועות בחוק לילדים. בעיקר המליצה ועדת המשנה כי בכל מקום שבו נתונה זכות הבעת עמדה לנפגע עבֵרה, תובטח זכות זו לילדים בהתאם לנוסח ההשתתפות הקבוע באמנה, וזאת נוסף על זכותו של קטין שעמדתו

50 הוועדה לבחינת עקרונות יסוד בתחום הילד והמשפט ויישומם בחקיקה בראשות השופטת סביונה רוטלוי דוח ועדת המשנה בנושא הקטין בהליך הפלילי, בראשות השופטת סביונה רוטלוי (2003) (להלן: דו"ח ועדת המשנה בנושא הקטין בהליך הפלילי).

תובע באמצעות נציגו. עוד הומלץ כי מידע שקטין זכאי לקבל יימסר לו באופן שיהא מובן לו, וכן נקבעה זכותו של הקטין למלווה – אדם שתפקידיו, בין היתר, מתן מידע לקטין, סיוע לקטין במימוש זכויותיו וליוויו לאורך ההליך הפלילי[51].

המלצות אלה מפרטות את הדרך שבה אפשר להתאים את הזכות להשתתפות לילדים, ויש בהן כדי להבטיח כי לפחות מבחינת החוק הכתוב תתאפשר השתתפות אמִתית של ילדים מקום שהדבר מתאפשר לנפגעי עבֵרה בגירים. אולם ועדת המשנה בנושא הקטין בהליך הפלילי לא חרגה ממסגרת הזכויות שהעניק החוק לנפגעי עבֵרה בכלל, ולפיכך מעמדם של ילדים נפגעי עבֵרה יושווה, במקרה הטוב, לזה של מבוגרים נפגעי עבֵרה. גם אם יתקבלו המלצותיה של ועדת המשנה במלואן, ספק אם תהיה למערכת היכולת לממשן בפועל, ובכל מקרה מעמדם של ילדים נפגעי עבֵרה, כמו זה של מבוגרים נפגעי עבֵרה, יישאר כזה של אורחים לרגע, ולא של שותפים.

באשר לחוק הגנת ילדים, המליצה ועדת המשנה להוסיף סעיף שינחה חוקרי ילדים ושופטים לנהוג בהליכי קבלת החלטות באופן התואם את עקרונות האמנה. על פי ההמלצה, טובת הילד צריכה להיות שיקול מכריע בכל החלטה מכוח החוק, ובכלל זה יישקלו, כחלק מטובת הילד, רצונו ודעתו של הילד, לאחר שקיבל מידע על מהות ההחלטה[52]. המלצה זו עדיפה על הנוסח הדווקני שבסעיף 2(ו) לחוק הגנת ילדים, שכן היא אינה דורשת סף של יכולת לחוות דעה[53], והיא מחייבת מסירת מידע לילד. ייתכן, אם כן, שקבלת ההמלצות במלואן ומימושן בפועל יאפשרו השתתפות אמִתית של ילדים בהחלטות הקשורות לאופן מסירת העדות שלהם, אולם לא יהיה בהם עדיין משום מהפכה של ממש במעמדו של הילד המעיד. ועדת המשנה הגבילה את עצמה בדיוניה למסגרת הכללים הבסיסיים שמערכת המשפט הפלילי מושתתת עליהם. בהתאם לכך, ילדים עדים, כמו בגירים, אינם יכולים להחליט בעצמם מה תכלול עדותם (כאמור, אין מקום לרגשות, לתקוות ואף לעובדות שאינן חודרות את מסננת הכללים הראייתיים), והם אינם שותפים להחלטה בדבר מועד העדות, מיקומה, סדר העדות וכיוצא בהם.

ו. האם יש דרך אחרת? הליכים של צדק מאחה

נראה, אם כן, שהזכות להשתתפות, כפי שנותחה בפרק ב של המאמר וכפי שהיא מתבטאת באמנה, לא תוכל להתממש באופן מלא גם אם תשונה החקיקה הישראלית הקשורה להליך הפלילי בהתאם להמלצותיה של ועדת רוטלוי ותפורש באופן המרחיב ביותר לטובת ילדים נפגעי עבֵרה, והיא בוודאי אינה מתממשת באופן מלא במצב הקיים כיום. ההליך הפלילי, מעצם מהותו, אינו מאפשר שיתוף אמִתי, פעיל ומלא של נפגעי עבֵרה, לא כל שכן קטינים. התייחסות רצינית לזכותם של ילדים להשתתפות מחייבת בחינתה של דרך אחרת – שונה במהותה

51 שם, בעמ' 227.

52 שם, בעמ' 254.

53 זאת, בהתאם לגישתה של ועדת רוטלוי שלפיה אין לאמץ את "דרישת הסף" הקבועה בסעיף 12 לאמנה, ויש להבטיח את זכות ההשתתפות לכל ילד בכל גיל. ראו דו"ח הוועדה – חלק כללי, לעיל ה"ש 12, בעמ' 219–220.

מההליך הפלילי – אשר מאפשרת, ואף מעודדת, השתתפות פעילה כזו. מדובר בגישת הצדק המאחה, אשר הולכת וצוברת תאוצה בשנים האחרונות הן במחקר והן בפרקטיקה[54]. בקצרה, צדק מאחה (Restorative Justice) מוגדר כהליך שבו הצדדים המעורבים במקרה מסוים (שהם בדרך כלל נפגע העבֵרה, הפוגע והסביבה המושפעת מהמעשה) דנים יחד בדרכים להתמודד עם העבֵרה ועם תוצאותיה העתידיות[55]. הדוגמות הרווחות ביותר להליכים המשקפים את גישת הצדק המאחה הן גישור (Mediation), קבוצת דיון משפחתית (Family Group Conference) ומעגלים (Sentencing Circles, Healing Circles).

בניגוד להליך הפלילי, שבו הגורם המחליט הוא שופט והשחקנים הראשיים הם עורכי דין, צדק מאחה מציע מסגרת שבה לנפגעי העבֵרה (כמו גם לחשודים ולנאשמים) יש שליטה מסוימת בהליך, לפחות באופן תאורטי, מאחר שהם חלק מקבוצה המקבלת החלטות במשותף. למשל, בקבוצת דיון משפחתית (קד"ם) – מודל אשר מופעל גם בישראל למן שנת 2000 בעבֵרות שנעשו על ידי בני נוער[56] – בני המשפחה ואנשים נוספים החשובים לנפגע העבֵרה מוזמנים כדי לתמוך בנפגע העבֵרה בזמן ההליך. במקביל משתתפים בהליך גם אנשים המשתייכים למעגל התמיכה של הפוגע – הנאשם או החשוד. קבוצת הדיון המשפחתית מונחית על ידי איש מקצוע – שוטר, עובד נוער או אדם אחר שעבר הכשרה מיוחדת לצורך העניין. לעתים מתארחים בו, כ"מומחים", גם אנשי מקצוע אחרים התורמים מהידע שלהם לקבוצה. לנפגע העבֵרה ניתנת הזדמנות לספר, באופן חופשי וללא הגבלות זמן ותוכן, על שעבר עליו, על השפעת המעשה עליו, ועל משאלותיו באשר לתוצאות ההליך[57]. הפוגע נדרש לספר על מעשה העבֵרה תוך נטילת אחריות מלאה לביצועו (ברוב רובן של תכניות הצדק המאחה בעולם זהו תנאי מוקדם לקיום ההליך). מרכיב חשוב בהליך הוא תרומתם של יתר הנוכחים: כל אחד מן התומכים בנפגע העבֵרה מספר כיצד השפיע עליו המקרה, ומציע הצעות באשר לדרכי הפיצוי והתיקון, וכך עושים גם אנשי התמיכה של הפוגע. לאחר שלכל משתתף ניתנה האפשרות לדבר על העבֵרה והשלכותיה, מתכנסים רק הפוגע ובני משפחתו ל"זמן פרטי משפחתי", שמטרתו גיבוש תכנית לפיצוי הנפגע והקהילה ולשיקומו של הפוגע. התכנית מוצגת לפורום המלא ומקבלת את אישורו[58]. לאחר תקופת המעקב נמסר דיווח לגוף המפנה[59], ובהתאם למידת מימושו של ההסכם מתקבלת החלטה אם לגנוז או לסגור את התיק הפלילי (ברוב המקרים) או להשיבו

---

54 בני שטיינברג "הליך הגישור בעניינים פליליים: מקורותיו, התפתחותו, והיחס בינו לבין המשפט הפלילי" שערי משפט ג(1) 131 (2002).

55 Tony F. Marshall, Restorative Justice: An Overview (1999); John Braithwaite, *Restorative Justice: Assessing Optimistic and Pessimistic Accounts*, 25 Crime & Justice 1 (1999).

56 דורי ריבקין וסמדר שמעיה־ידגר הערכת תכנית ק.ד.מ. – קבוצות דיון משפחתיות לנוער עובר חוק (2007). בדו"ח זה אין התייחסות נפרדת לנפגעי עבֵרה קטינים שהשתתפו בתכנית.

57 ראו שטיינברג, לעיל ה"ש 54, בעמ' 152.

58 משתתפי המפגש יכולים לפסול את התכנית בכללותה, ואז התיק חוזר להליך הפלילי הרגיל, או להוסיף עליה פריטים בהסכמה.

59 בישראל זהו שירות המבחן לנוער.

להליך הפלילי הרגיל (במקרים שבהם הפוגע נכשל במימוש ההסכם).

מעבר לשאלות הקשורות למעמדו ולטובתו של נפגע העבֵרה בהליכים אלה, אשר חלקן יידונו כאן, הליכים של צדק מאחה מעלים שאלות בנוגע ליעילותם במניעת פשיעה עתידית ובהשפעתם על עבריינים בכלל. בעניין זה נמצא, בתכניות צדק מאחה רבות בארצות שונות, כי מבצעי העבֵרות עוברים תהליך משמעותי במהלך המפגש. בעיקר משפיעה עליהם עדותם של בני משפחותיהם. לראשונה מתברר להם גודל הצער, הבושה והייסורים שעוברים הוריהם, למשל, כתוצאה מהתנהגותם. השפעה חזקה נוספת יש למפגש הישיר והבלתי־אמצעי עם נפגע העבֵרה ועם בני משפחתו. בניגוד לדיון בבית המשפט, שבו כל צד מתחפר בעמדתו ומוגבל לטיעונים הרלבנטיים מבחינת ההליך, בצדק מאחה קיימת גמישות ופתיחות המאפשרות העלאת רגשות. הנפגע נהפך במהלך המפגש מישות אלמונית חסרת אישיות לדמות בשר ודם אשר סִבלו וקשייו מתוארים בצורה אותנטית וישירה. סקירות אחדות של מכלול המחקרים ("מֵטָ־מחקרים") אכן מצביעות על קשר בין ירידה ברצידיביזם לבין השתתפות בהליכים של צדק מאחה[60]. גם מחקרים שתוצאותיהם שליליות יותר הראו, על פי רוב, שצדק מאחה לכל הפחות אינו מגביר את העבריינות החוזרת, ובד בבד יש לו השפעות חיוביות ביותר על נפגעי עבֵרה מבחינת שיקומם[61].

עם זאת, יש המבקרים את גישת הצדק המאחה על כך שהיא מהווה "מפלט נוח" לעבריינים מעונש או לחלופין שהיא דווקא מרחיבה את רשת הפיקוח (כלומר, מטילה חובות נוספות על פוגעים אשר אלמלא אפשרות זו היו יוצאים פטורים בלא כלום או באזהרה בלבד). עוד נטען נגד גישת הצדק המאחה שהיא מנצלת נפגעי עבֵרה כדי לשקם עבריינים או לחלופין שאין היא מציעה די הגנות פרוצדורליות על מבצעי עבֵרה ובכך חושפת אותם ל"לינץ'" קהילתי[62].

אין מקום לדון במסגרת מאמר זה במכלול היתרונות והחששות הנובעים מיישומה של גישת הצדק המאחה. דיוננו כאן יתמקד בשאלות אלה: האם הליך דמוקרטי מסוג זה מתאים גם למקרים שבהם נפגע העבֵרה הנו קטין? האם הליך זה אכן יכול לאפשר לילדים נפגעי עבֵרה להיות שותפים אמִתיים בהליך, באופן משמעותי יותר בהשוואה להליך הפלילי, תוך קידום טובתם וצורכיהם? נראה שמעבר לשאלות ולאתגרים שההליך מעורר לגבי נפגעי עבֵרה בוגרים, שיתופם של ילדים מעלה שאלות קשות נוספות. מאיזה גיל ראוי, אם בכלל, לשתף ילדים בהליך? האין חשש לפגיעה נוספת בילד בעת ההליך בשל שחזור הדינמיקה הפוגעת

---

60 Don A. Andrews & James Bonta, The Psychology of Criminal Conduct (2003); James Bonta, Rebecca Jesserman, Tanya Rugge & Robert Cormier, *Restorative Justice and Recidivism: Promises Made, Promises Kept?*, *in* Handbook of Restorative Justice: A Global Perspective 108 (2006); Paula Smith, Claire Goggin & Paul Gendreau, The Effect of Prison Sentences and Intermediate Sanctions on Recidivism: General Effects and Individual Differences (2002).

61 Lawrence W. Sherman, *Domestic Violence and Restorative Justice: Answering Key Questions*, 8 J. Soc. Pol. & L. 263 (2000).

62 לדיון מפורט בטענות נגד גישת הצדק המאחה ראו Braithwaite, לעיל ה"ש 55, בעמ' 79–104.

ויחסי הכוחות הבלתי־שווים בעליל בין הפוגע לבין הנפגע? כיצד ניתן למנוע, אם בכלל, מצב שבו ההורים ומבוגרים אחרים הם משתתפים בפועל בהליך, בשמו של הילד, ובכך מתעצמת שוב תחושת חוסר השליטה שלו?

מובן שאי־אפשר לתת תשובות גורפות לגבי מכלול הילדים נפגעי העבֵרה ולגבי מכלול המקרים. צרכיו ורצונותיו של כל ילד שונים, ותלויים לא רק בגילו ובתכונותיו של הילד המסוים, אלא גם במעגלי התמיכה הנגישים לו, בסוג העבֵרה, בפוגע ובמוכנותו ליטול אחריות למעשיו. כמו בהליכים פליליים, גם בהליכים של צדק מאחה מעורבותם של ילדים נפגעי עבֵרה מחייבת התייחסות מיוחדת וזהירה, והשאלה היא אם הליכים של צדק מאחה יכולים להתאים לילדים מסוימים בנסיבות מסוימות, ואם כן – כיצד (וממה יש להיזהר). אחת הדרכים לגשת לשאלות אלה היא ללמוד מניסיונן של מדינות אחרות, וזו מטרתן של הפסקות הבאות.

הליכים של צדק מאחה הופעלו זה כבר במדינות שונות בעולם גם במקרים של עבֵרות שנעברו נגד ילדים ובני נוער, תוך שיתופם בהליך. באופן כללי, ילדים נפגעי עבֵרה שותפו בהצלחה, לרבות במקרים של עבֵרות בתוך המשפחה ועבֵרות מין. אולם בצד ההצלחות נרשמו גם מקרים לא מוצלחים, אשר מדגישים את האתגרים המיוחדים שמתעוררים כאשר משתפים בהליך נפגעי עבֵרה ילדים, ומלמדים לקחים חשובים. הפסקות הבאות סוקרות חמש תכניות צדק מאחה מאוסטרליה, מניו זילנד ומקנדה אשר כללו ילדים נפגעי עבֵרה, ומתייחסות בעיקר להיבטים הקשורים לשאלת השתתפותם של ילדים אלה[63].

1. הליכים של צדק מאחה לנוער עבריין בניו זילנד

ניו זילנד הייתה המדינה הראשונה בעולם שהסדירה את השימוש בהליכים של צדק מאחה בחקיקה. על פי פקודת ילדים, אנשים צעירים ומשפחותיהם משנת 1989[64], כל הקטינים החשודים והנאשמים בעבֵרות (למעט מספר קטן ביותר של חריגים) מופנים כעניין שבשגרה לקבוצות דיון משפחתיות, בין על ידי המשטרה ובין על ידי הפרקליטות. בשל הפרישה הכלל־ארצית של תכניות צדק מאחה בניו זילנד והשימוש בהליכים של צדק מאחה כבררת מחדל במקרים של עבריינות נוער[65], הצטבר שם במשך השנים ניסיון רב בהפעלתן, לרבות במקרים שבהם גם הנפגע הוא קטין.

אף שמחקרי ההערכה על הנעשה בניו זילנד לא בדקו את תחושותיהם של ילדים נפגעי

---

63 הסקירה לקוחה מתוך הפרק החמישי בעבודת הדוקטורט של המחברת. ראו: Tali Gal, Victims to Partners: Child Victims and Restorative Justice (a thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy at the Australian National University, Canberra, Australia, 2006), *available at* thesis.anu.edu.au/public/adt–ANU20061114.100521/index.html.

64 Children, Young Persons, and Their Families Act, 1989.

65 בשנת 1998, למשל, הופנו לקבוצות דיון משפחתיות 6,309 בני נוער. ראו: Gabrielle Maxwell, Venezia Kingi, Jeremy Robertson, Allison Morris & Chris Cunningham, Achieving Effective Outcomes in Youth Justice: Final Report 26 (Ministry of Social Development, New Zealand, 2004).

עבֵרה בנפרד מכלל נפגעי העבֵרה, נתונים על דרגת השתתפותם של נפגעי עבֵרה, מחד גיסא, ושל בני נוער עבריינים, מאידך גיסא, יכולים ללמדנו על הקשיים הקשורים למימוש החזון של קבלת החלטות משותפת. בשנים הראשונות להפעלת צדק מאחה בניו זילנד הצטברו ממצאים מדאיגים באשר לשביעות הרצון של נפגעי עבֵרה: כשליש מנפגעי העבֵרה שהשתתפו בתכנית בשנים 1990–1992 אמרו כי הרגישו רע יותר כתוצאה מהשתתפותם במפגש[66]; פחות מחצי מהם היו מרוצים מתוצאותיו; ובממוצע הם נכחו בפחות ממחצית המפגשים. בהערכות מוקדמות אלה נמצא כי חשוב שנפגעי עבֵרה יקבלו הכנה יסודית לפני הפגישה כדי שיוכלו לדעת מה צפוי בה, מהו תפקידם ומהו סדר הדיבור במהלכה. תחושות של שביעות רצון מההליך היו קשורות להכנה יסודית, למעורבות במהלך הפגישה, לקבלת הזדמנויות לדבר על רגשות, ליכולת להשפיע על תוצאות ההליך ולהזדמנות להתעמת עם הפוגע ובני משפחתו[67]. נראה כי בשלבים הראשונים של הפעלת המודל היה פער בין ציפיותיהם של נפגעי עבֵרה (קטינים ובגירים כאחד) להשתתפות משמעותית במפגש לבין המציאות בשטח. נוסף על כך, הדו"חות מצביעים על קושי בשיתוף פעיל של בני הנוער העבריינים ועל "השתקתם" על ידי המבוגרים המעורבים בהליך. קושי זה משקף היעדר רגישות מספקת להבדלי הכוח בין קטינים ובגירים בכלל ולצורך לתמוך בקטינים באופן מיוחד כדי לאפשר להם השתתפות אמִתית – עובדה המלמדת גם על הקשיים הכרוכים בשיתופם של נפגעי עבֵרה קטינים בהליכים.

דו"ח מאוחר יותר, משנת 2004, חשף תוצאות טובות במעט[68]: יותר ממחצית נפגעי העבֵרה חשו מעורבים בקבלת ההחלטות, ול־86% מהם ניתנו הזדמנויות להגיד את שרצו. קשה לדעת מהו שיעור נפגעי העבֵרה הקטינים שחשו מעורבים בהליך, שכן הדו"חות לא בחנו כאמור את השתתפותם ושביעות רצונם בנפרד מאלה של נפגעי עבֵרה בוגרים. אולם נראה כי כאשר נפגעי העבֵרה בכללותם שותפו בתכנון ההליכים, נכחו בהם וקיבלו הזדמנויות להשפיע בהם, הייתה שביעות רצונם גבוהה ברוב המקרים[69]. נראה כי ניו זילנד ניצבת בפני אתגר ליצור פרקטיקה אחידה וברמה גבוהה ברחבי המדינה, כדי להבטיח השתתפות פעילה ואמִתית של כלל המעורבים בהליך, לרבות (ובעיקר) קטינים – פוגעים ונפגעים כאחד. זיהוים של תנאים לשביעות רצון מצד נפגעי עבֵרה[70] הנו צעד חשוב בכיוון זה.

---

66 Gabrielle Maxwell & Allison Morris, Family, Victims and Culture: Youth Justice in New Zealand 119 (1993).

67 שם, בעמ' 118.

68 ראו Maxwell et al., לעיל ה"ש 65.

69 Allison Morris & Gabrielle Maxwell, *Restorative Justice in New Zealand: Family Group Conferences as a Case Study*, 1 West. Criminol. Rev. (1998).

70 Maxwell & Morris, לעיל ה"ש 66, בעמ' 118. כך, למשל, נפגעי עבֵרה ציינו כי חשוב להם להשפיע על ההחלטה בדבר מיקום ההיוועדות ומועד עריכתה, כמו גם על מיהות הנוכחים.

2. הליכים של צדק מאחה לנוער עבריין בדרום אוסטרליה

דרום אוסטרליה הייתה המדינה האוסטרלית הראשונה שהסדירה בחוק את השימוש בהליכים של צדק מאחה כאחת התגובות האפשריות במקרים של עבריינות נוער[71]. פקודת העבריינים הצעירים של דרום אוסטרליה משנת 1993[72] העתיקה במידה רבה את המודל הניו־זילנדי, וקבוצות דיון משפחתיות מנוהלות במדינה בהנחייתם של עובדי נוער מטעם בית המשפט לנוער. סוגים רבים של עבֵרות מופנים לקבוצות דיון משפחתיות במספר רב של מקרים, לרבות כאלה שעניינם פגיעות מיניות של קטינים בקטינים אחרים – בתוך המשפחה או מחוץ לה. במסגרת מודל זה הצטבר לפיכך ניסיון בשיתוף ילדים נפגעי עבֵרה בהיוועדויות, בפרט ילדים שנפגעו מעבֵרות מין על ידי קטינים.

מנחים של קבוצות דיון משפחתיות בדרום אוסטרליה מעידים באופן כללי על הצלחה של ההליכים, גם מבחינתם של ילדים נפגעי עבֵרה. המנחים העידו מניסיונם כי הליכים אלה היו אפקטיביים במיוחד במקרים שבהם היה קשר קודם בין הפוגע לנפגע והיה אפשר לצפות להמשך הקשר גם בעתיד (למשל, במקרה של ניצול מיני על ידי אחים). כאשר נפגע העבֵרה היה ילד (וכאמור, מקרים אלה היו רבים), ההכנה להליך כללה שיחה עם ההורים כדי לברר כיצד ניתן לשמוע את דעותיו של הילד, לרבות שקילת האפשרות של מינוי נציג לילד. ילדים השתתפו בהליכים החל בגיל תשע, וניסיונם של המנחים הראה כי בתנאים של הכנה נאותה ותמיכה הורית, היה להשתתפותם תפקיד בעל משמעות רבה[73]. כך, למשל, סיפרו מנחי ההליכים על ילדה בת תשע שנוצלה מינית על ידי אחיה ואשר בחושפה את ההתעללות נתקלה בהאשמות מצד אביה על כך שפיתתה את האח. אותה ילדה החליטה כי ברצונה להשתתף בתכנית ההיוועדות, ובקשתה נענתה בחיוב. ילדה זו, העידו המנחים, מצאה סיפוק רב בשמיעת אחיה מודה בהתעללות, והתעמתה עם אביה על התנהגותו כלפיה. הן האח והן האב התנצלו לפניה במהלך ההיוועדות[74].

נראה כי בשל ריבוי המקרים שבהם היו קטינים נפגעי עבֵרה מעורבים במודל הצדק המאחה בדרום אוסטרליה (כנראה בשל גילם הצעיר של הפוגעים וסוג העבֵרות שבהן היו מעורבים), ניתנה תשומת לב מיוחדת לצורכיהם הייחודיים של אותם ילדים שנפגעו. תשומת לב זו תרמה בוודאי להשתתפותם המוצלחת של הילדים נפגעי העבֵרה בתכנית, ואפשרה להם לממש את פוטנציאל ההשתתפות באופן משמעותי, דבר שתרם לתחושותיהם החיוביות של מנחי התכנית באשר להצלחתה.

---

71 Kathleen Daly, *Conferencing in Australia and New Zealand: Variations, Research Findings, and Prospects*, *in* RESTORATIVE JUSTICE FOR JUVENILES: CONFERENCING, MEDIATION & CIRCLES 59 (Allison Morris & Gabrielle Maxwell eds., 2001).

72 South Australia Young Offenders Act 1993.

73 Marnie Doig & Ben Wallace, *Family Conference Team, Youth Court of South Australia* (paper presented at the Restoration for Victims of Crime Conference, 1999).

74 שם, בעמ' 6.

3. הליכים של צדק מאחה בקנברה, בירת אוסטרליה (Australian Capital Territory)

בין השנים 1995–2004 נוהלו הליכים של צדק מאחה בבירת אוסטרליה על פי מודל שונה מזה שגובש בניו זילנד[75]. על פי מודל זה נערכו ועידות (conferences) בניהולם של אנשי משטרה אשר עברו לצורך כך הכשרה בהתאם לפרוטוקול מפורט כתוב מראש. במקביל לקיום הוועידות, ערכה האוניברסיטה הלאומית האוסטרלית מחקר מקיף אשר השווה בין הליכי הוועידות לבין הליכי בית המשפט[76]. מקרים של עבֵרות אלימות, עבֵרות רכוש ונהיגה בשכרות, הן של נוער והן של מבוגרים, הופנו באופן אקראי לאחת משתי החלופות – בית משפט או ועידה[77], ועל ידי כך התאפשרה לראשונה השוואה אמִתית בין תוצאותיהם של שני סוגי ההליכים. למרבה הצער לא נעשתה כל הבחנה – הן בהפעלת המודל והן במחקר ההערכה שליווה אותו – בין נפגעי עבֵרה קטינים לבין נפגעי עבֵרה בגירים. הבחנה כזו נעשתה במועד מאוחר יותר, באמצעות ניתוח הנתונים על ידי המחברת (כפי שיידון בהמשך), אולם היעדר ההתייחסות המיוחדת בהפעלת המודל לצורכיהם המיוחדים של ילדים נפגעי עבֵרה נתן את אותותיו במיעוטם הניכר של המקרים.

הליכים של צדק מאחה נמצאו על פי רוב כדאיים לנפגעי עבֵרה, בגירים וקטינים, לפי המדדים שהם עצמם דירגו כחשובים להם: יכולתם להיות מעורבים בהליך, קבלת הזדמנות להיפגש עם הפוגע ולקבל התנצלות, פיצוי כספי וסמלי, הגברת תחושת הביטחון, "סגירת" המקרה והחלמה, ולבסוף – יחס הוגן ומכבד[78]. בבדיקה מאוחרת יותר של החומר שנאסף במסגרת מחקר ההערכה האמור, בודדו ונבדקו רק מקרים שהיו מעורבים בהם קטינים נפגעי עבֵרה[79]. בדיקה זו העלתה כי גם ילדים נפגעי עבֵרה שעברו הליכים של צדק מאחה היו מרוצים יותר, העידו כי זכויותיהם כובדו יותר ודיווחו על שיפור משמעותי יותר במצבם הנפשי בהשוואה לילדים נפגעי עבֵרה שהמקרה שלהם הופנה לבית המשפט. במקביל נבדקו לעומק אותם הליכים שהיו מוצלחים פחות ואשר הולידו אף תחושות קשות של כעס, אכזבה ופגיעה מצד הילדים. בין היתר עלו הנקודות הבאות כאתגרים אשר לא נענו באופן משביע רצון באותן ועידות: חילוקי דעות בין הורים לילדים, שבמסגרתם קולו של ההורה נותר דומיננטי וקולו של הילד הוחלש; הדרת ילדים מההליך מסיבות שונות; תחושות של השתקה ואיום במהלך הוועידה, אשר מנעו ילדים מלהשתתף באופן פעיל; היעדר מענים מספיקים לצורכיהם של ילדים נפגעי עבֵרה עם צרכים מיוחדים; ולבסוף, אי־שימת לב להתאמות שונות שנדרשו, כגון אזורי המתנה נפרדים ונוכחות מתורגמן[80]. אף שהמקרים שנרשמו כלא מוצלחים מבחינת

---

75 זהו מודל Wagga Wagga, על שם העיר האוסטרלית (ב־New South Wales) שבה פּוּתח מודל זה לראשונה בשנת 1994.

76 HEATHER STRANG, REPAIR OR REVENGE: VICTIMS AND RESTORATIVE JUSTICE (2002).

77 על חשיבותה של ההפניה האקראית במחקר זה ראו Sherman, לעיל ה"ש 61.

78 STRANG, לעיל ה"ש 76; Heather Strang & Lawrence W. Sherman, *Repairing the Harm: Victims and Restorative Justice*, UTAH L. REV. 15 (2003).

79 ראו GAL, לעיל ה"ש 63.

80 שם, בעמ' 128–133.

ילדים נפגעי עבֵרה הם מיעוט מתוך הכלל, יש בהם חשיבות, שכן ניתן ללמוד מהם על הסיכון הטמון בקיום הליך שבו השתתפות הילד אינה אמִתית. ניתן אף לטעון כי דווקא בהליכים שבהם מובטחת השתתפות אמִתית לנפגעי עבֵרה (קטינים או בגירים), בניגוד להליך הפלילי, חשוב במיוחד לקיים את ההבטחה להשתתפות כזו ולמנוע בכל מחיר מצבים של השתקת ילדים על ידי הוריהם או על ידי הפוגע, המנחה או כל משתתף אחר.

נראה, אם כן, כי ברוב המקרים הושלמו הליכי הצדק המאחה בקנברה לשביעות רצונם של הקטינים נפגעי העבֵרה שהשתתפו בהם, ושיפרו את מצבם הנפשי. עם זאת, ייתכן כי מודעות רבה יותר לצרכים המיוחדים של ילדים נפגעי עבֵרה, כאוכלוסייה הזקוקה להעצמה ולתמיכה לשם מימוש אמִתי של פוטנציאל ההשתתפות, הייתה מונעת אותם מקרים שבהם הסתיימו הוועידות בכישלון מבחינת הילדים נפגעי העבֵרה.

4. מעגלי צדק במקרים של התעללות במשפחה – Hollow Water

הקהילה האינדיאנית Hollow Water (מים קדושים), המרוכזת במחוז מניטובה שבקנדה, התפרסמה בשנים האחרונות בזכות פרויקט יוצא דופן שהביא לידי מיגורה המלא כמעט של תופעת ההתעללות המינית והפיזית, אשר רווחה בקהילה במשך דורות אחדים ואיימה למוטט אותה כליל. תכנית הריפוי באמצעות מעגל הוליסטי קהילתי (Community Holistic Circle Healing Program — CHCH) לא לוותה אמנם על ידי מחקר הערכה, כפי שנעשה במקומות אחרים, אך דיווחים שונים הן מתוך הקהילה והן מחוץ לה, לרבות מטעם משרד המשפטים הקנדי, מעידים ברובם על הצלחה חסרת תקדים בחשיפה ובמניעה של מקרי התעללות, כמו גם על שיפור כללי באיכות החיים של בני המקום[81].

התכנית החלה לפעול בשנת 1984, כאשר אנשי מקצוע מתוך הקהילה הקטנה ומחוץ לה איחדו כוחות כדי להתמודד עם בעיות התנהגות של בני הנוער תושבי המקום. בהדרגה התברר שילדים אלה חיו במשפחות שבהן האלכוהוליזם, האלימות הפיזית וההתעללות המינית מונעים כל אפשרות להתפתחות נורמלית. בדיקה מעמיקה יותר גילתה כי תופעת ההתעללות במשפחה עברה מדור לדור ונגעה כמעט בכל חברי הקהילה. בשיתוף עם הפרקליטות הקנדית הוחלט על תכנית בת שלושה־עשר שלבים של ריפוי והחלמה – מעגל הריפוי הקהילתי. אלה שנמצאו חשודים בהתעללות פיזית ומינית נדרשו לבחור בין הודאה מלאה והשתתפות במעגל לבין הפניה להליכים הפליליים הפורמליים המנוהלים על ידי התביעה הקנדית. רוב החשודים בחרו במעגל הריפוי הקהילתי. תהליך הריפוי ארך על פי רוב שנתיים עד חמש שנים, וכלל נקיטת

---

81 Rupert Ross, Returning to the Teachings: Exploring Aboriginal Justice (1996); Julian V. Roberts & Kent Roach, *Restorative Justice in Canada: From Sentencing Circles to Sentencing Principles*, *in* Restorative Justice and Criminal Justice: Competing or Reconcilable Paradigms? 237 (Andrew von Hirsch & Julian Roberts eds., 2003); Therese Lajeunesse, Community Holistic Circle Healing: Hollow Water First Nation (1993); Joe Couture, A Cost–Benefit Analysis of Hollow Water's Community Holistic Circle Healing Process (2001).

צעדים להגנה על הילד; התעמתות עם הפוגע והצגת האפשרויות העומדות לפניו; מתן סיוע, ליווי והכנה לכל בני המשפחה המושפעים מחשיפת ההתעללות; הכנת הפוגע לצורך הודאה מלאה ונטילת אחריות להתנהגותו; ניהול המפגש עצמו, שהוא לב התהליך, לרבות חתימה על הסכם ריפוי; מעקב אחר מימוש ההסכם; וכאשר הגיע ההסכם לידי מימושו המלא – עריכת טקס טיהור (Cleansing Ceremony)[82]. כאמור, מדדים שונים הצביעו על שיפור כללי בקהילה, לרבות גידול במספר הילדים ההולכים לבית הספר, שיפור בבריאותם הכללית של ילדים ושיפור בתחושת הביטחון הכללית בקהילה[83].

למרות טענות שהועלו בדבר חשש שנפגעי עבֵרה בקהילה (ובעיקר הצעירים שביניהם) חשים לחץ לא לגלות את דבר הישנותם של מקרי התעללות, בגלל רצון הקהילה להוכיח את עצמה מול הרוב הלבן[84], המקרה של Hollow Water מהווה עדיין דוגמה יוצאת דופן ליעילותה של תכנית ריפוי קהילתית המבוססת על עקרונות הצדק המאחה בחשיפת התעללות ובתגובה עליה[85].

האם זכותם של ילדים להשתתפות מומשה במקרה של Hollow Water, ובאיזה אופן? אין בנמצא התייחסות מפורטת לשאלת שיתופם של הילדים נפגעי ההתעללות במעגלי הצדק שהתקיימו בקהילת Hollow Water. לא נראה גם שביסוד ההליכים עמדו תפיסות הקשורות לזכויות ילדים או הכרה בקשר שבין השתתפות פעילה ותחושת שליטה לבין טובתם של ילדים. עם זאת, הילדים נפגעי העבֵרות עמדו כל הזמן במרכז הפעילות, רוב הזמן בגופם ולעתים ברוחם. נראה כי מקומם של הילדים הצעירים במעגלי הצדק הקהילתיים הללו היה כמקומם של ילדי הקהילה בחיי היומיום שלה – חלק בלתי נפרד מהפעילות, קרובים לאימותיהם או לבני המשפחה המורחבת, שותפים להליכים אם במודע ואם בעצם שהייתם במקום, שומעים ורואים את הנעשה. ילדים בוגרים יותר שותפו בהליכים כחברי קהילה בעלי מעמד שווה, אם כי לא מתועדים הצעדים שנעשו כדי להעצים אותם ולהקל עליהם להתבטא בחופשיות אל מול המשתתפים הבוגרים. אכן, היה מקום להתייחסות קונקרטית להשתתפותם של בני הדור הצעיר במעגלי הריפוי, וחוסר ההתייחסות לכך בתיאורי התכנית משקף ככל הנראה היעדר התייחסות לצרכים ולאינטרסים הייחודיים שלהם כקטינים במהלך הפעלתה. ברור, עם זאת, כי לא הייתה הדרה של ילדים ובני נוער מההליכים, וכי שלומם הוא שעמד במרכז התכנית. השיפור במדדים השונים המשקפים את מצב הקהילה, לרבות מדדים ייחודיים למצבם של ילדים (בריאות כללית של ילדים ושיעורי הליכה לבית הספר), מצביע על הצלחת התכנית גם בקרב ילדים נפגעי עבֵרה, אם כי סקר לבירור רמת שביעות הרצון שלהם היה זורה אור על רמת שיתופם בהליכים.

---

82 ראו Ross, שם, בעמ' 32–33.

83 שם, בעמ' 51.

84 Jane Dickson–Gilmore & Carol La Prairie, Will the Circle Be Unbroken? 178 (2005).

85 John Braithwaite, *Setting Standards for Restorative Justice*, 42(3) Brit. J. Criminol. 563 (2002).

5. קבוצות דיון משפחתיות כתגובה על התעללות במשפחות במחוז ניופאונדלנד ולברדור, קנדה

ייחודו של פרויקט זה וחשיבותו נעוצים בתיעוד המפורט ובמחקר ההערכה שליווה אותו מתחילתו ועד סופו, כשנה מאוחר יותר, וכן בדגש שהושם במסגרתו בהעצמתם ובשיתופם האמִתי של ילדים נפגעי עבֵרה. לצורך הפרויקט נבחרו שלוש קהילות – אינדיאנית, כפרית מעורבת ועירונית מעורבת, ומתוכן נבחרו משפחות מקבילות מבחינת חומרת החשדות שעלו בהן לעניין אלימות במשפחה נגד נשים ונגד ילדים. תוצאות ההליך נבדקו בהשוואה לתוצאותיהם של הליכי התערבות רגילים באותן קהילות במקרים דומים. בפרויקט ניסויי זה השתתפו 32 משפחות, אשר מנו בסך הכול 384 אנשים.

קבוצות הדיון (Family Group Decision Making (FGDM) Conferences) כללו בממוצע 10–11 בני משפחה ושלושה אנשי מקצוע, והורכבו מארבעה שלבים[86]:

- פתיחה – לעתים בליווי טקס מסורתי בהתאם לרצון המשפחה – שבה נקבעו הכללים לדיון וניתן מידע על העבֵרה ועל שירותי הסיוע הקיימים מפי אנשי המקצוע;
- זמן פרטי למשפחה, שבמהלכו עזבו אנשי המקצוע את החדר ובני המשפחה עיצבו תכנית לפתרון המצב;
- הצגת התכנית לפני אנשי המקצוע – תכנית טיפוסית כללה ייעוץ, השתתפות בתכניות גמילה ובתכניות טיפול, סיוע במסגרת המשפחה, מסגרת מתאימה לילד, עזרה כספית למשפחה ופרטים טכניים אחרים;
- אישור התכנית.

במסגרת הפרויקט הושם דגש רב בהכנה יסודית של כל הנוגעים בדבר לקראת המפגש כדי לאפשר להם השתתפות פעילה בהליך, וניתנה תמיכה מיוחדת לילדים על מנת לאפשר להם להשמיע את קולם באופן אפקטיבי תוך שמירה קפדנית על שלומם וטובתם.

בדיקת תוצאות התכנית, הן באמצעות ראיונות עם המשתתפים והן באמצעות מדדים אובייקטיביים, העלתה כי קבוצות הדיון הפחיתו את דרגת האלימות במשפחות באופן משמעותי, שיפרו את מצבם של הילדים וביטחונם האישי, וחיזקו במקביל את קשרי המשפחה[87]. המחקר העלה גם שהשתתפותם של בני המשפחה, ובעיקר של נפגעי העבֵרה, הייתה רבה ומשמעותית הרבה יותר בהשוואה למשפחות שטופלו בהליכים קונבנציונליים[88]. כלי שנמצא יעיל במיוחד לקידום השתתפותם הפעילה של ילדים בהליך היה הכנתה מראש של הצהרה כתובה. המנחים של קבוצות הדיון העידו כי גם בני נוער בעלי ביטחון עצמי רב השתתקו בדרך כלל במהלך הדיון, אלא אם כן הכינו מראש הצהרה, אשר סייעה להם לבטא את עצמם בצורה בהירה, מקיפה

---

86 Joan Pennell & Gale Burford, *Family Group Decision Making: Protecting Children and Women*, 79 CHILD WELFARE 131 (2000).

87 שם, בעמ' 143, 145, 151.

88 Gale Burford & Joan Pennell, *Family Group Decision–Making Project: Outcome Report*, 1 TECHNICAL REPORT 271 (1998).

ומסודרת[89]. אמצעים אחרים שנמצאו חשובים להכנתם של ילדים לקראת ההליך היו: מסירה מדויקת ומלאה של מידע על ההליך הצפוי ותפקידם בו; גמישות ונכונות להיענות להצעות הילדים; ובמקרים המתאימים – התכנסות נוספת. נמצא שבעיקר משתתפים צעירים הרגישו נוח הרבה יותר בפעם השנייה שבה התכנסה הקבוצה[90]. כמו כן, כל ילד שהשתתף בהליך לווה על ידי מבוגר תומך.

ילדים מתחת לגיל שתים־עשרה לא השתתפו בדרך כלל בקבוצות דיון, אולם נעשו מאמצים לאפשר להם השתתפות אמִתית אף ללא נוכחותם. לצורך כך נערכו שיחות אישיות בין הילד לבין מנחה הקבוצה שבמהלכן הוחלט מה יימסר למשתתפי הדיון, ילדים כתבו מכתבים לצורך קריאתם בקבוצת הדיון, ולעתים מונו נציגים לצורך ייצוג הילד בהליך במקומו[91].

חששות בנוגע לקרבנות חוזרת של ילדים במהלך הדיון והטלת האחריות עליהם, כמו גם חששות מפני אלימות או איומים באלימות, התגלו ברוב רובם של המקרים כחששות שווא. ככלל, לא התאפשרה התנהגות כוחנית, מניפולטיבית ומאיימת של הפוגעים במהלך הדיונים, בעיקר הודות לנוכחותם ולהשתתפותם של בני המשפחה המורחבת. למעשה, התברר כי הדיון הפתוח לפני כל בני המשפחה במעשי התעללות שהיו חסויים עד אז מנעו את המשך הדינמיקה של הסתרה, איומים ומניפולציה, המאפיינת יחסי פוגע־קרבן[92].

***

מחמש הדוגמות שתוארו לעיל עולה כי ילדים רבים (גם אם לא כולם) רוצים ומסוגלים להשתתף באופן פעיל בהליכים של צדק מאחה, ופעמים רבות חשים הקלה והעצמה כתוצאה מהשתתפותם בהליך. סגנון קבלת ההחלטות המשותף בגישת הצדק המאחה מהווה שינוי של ממש לעומת גישת הצדק העונשי וההליכים הפליליים הנובעים ממנה. גישת הצדק המאחה מאפשרת לכל המשתתפים, כולל נפגעי עבֵרה קטינים, להיות שותפים אמִתיים בדיון בנוגע להשלכות העבֵרה ובהחלטות באשר לתכנית האיחוי שעל הפוגע ליטול על עצמו. בניגוד להליכים הפליליים – שבהם נפגעי עבֵרה יכולים לכל היותר למסור את עמדתם, מבלי לדעת כיצד היא תשפיע, אם בכלל, על אנשי המקצוע המקבלים את ההחלטה – הליכים של צדק מאחה הם דמוקרטיים, שקופים לחלוטין ושוויוניים, ואף הצעירים והחלשים מבין הצדדים המעורבים יכולים ליטול בהם חלק פעיל. במילים אחרות, מ"אורחים לרגע", שהשתתפותם אינה אלא מס שפתיים, נפגעי עבֵרה נהפכים בהליכים של צדק מאחה לשותפים פעילים בהליך היוועדות משותף – דרגה 6 בסולמו של הארט[93]. באשר לילדים צעירים שאין ביכולתם או

---

89 Joan Pennell & Gale Burford, *Family Group Decision Making: New Roles for 'Old' Partners in Resolving Family Violence — Implementation Report* par. 4.17 (1995), *available at* social.chass.ncsu.edu/jpennell/fgdm/ImpReport/index.htm.

90 שם, פס' 4.22, 5.1.8, 6.6.2.

91 שם, פס' 4.7.

92 שם, פס' 6.1, 6.1.1, 6.1.2.

93 ראו את הדיון בסולם ההשתתפות של הארט לעיל בפרק ד.

ברצונם להיות שותפים מלאים כאמור, הליכים של צדק מאחה מאפשרים להם עדיין, באמצעות הכנה אינטנסיבית ודרכי שיתוף מגוונות, להשתתף כמתואר בדרגה 5 בסולמו של הארט: הם מקבלים מידע מלא באופן שמובן להם, הליך קבלת ההחלטות שקוף, הם יכולים למסור את עמדתם בחופשיות (בעצמם, באמצעות אחר או על ידי מכתב, ציור וכדומה), ועמדתם זו נשקלת ברצינות ומשפיעה על התוצאה הסופית.

מובן שטיבו הדמוקרטי והלא־פורמלי של הצדק המאחה מעורר גם חששות, בעיקר לעניין הפער שבין ההבטחה לבין הפרקטיקה. אחד החששות העולים מעירובם של קטינים – פוגעים ונפגעים כאחד – בהליכים של צדק מאחה הוא השתקתם על ידי המבוגרים המשתתפים בהליך (שהם בדרך כלל כל המשתתפים מלבד הפוגע או הנפגע). גם ללא השתקה מוחלטת עולה החשש כי בפועל יהיו הקטינים מעורבים פחות ופעילים פחות בהליך קבלת ההחלטות, האמור להיות שוויוני ודמוקרטי. כך, למשל, לעניין עבריינים קטינים, הועלו חששות מסוגים שונים בנוגע ליכולתם להשתתף באופן משמעותי בהליך הנשלט על ידי מבוגרים: חוסר איזון כוחות בין הקטין למבוגרים האחרים בחדר; "מס שפתיים" המשולם על ידי אנשי המקצוע כדי ליצור מראית עין של השתתפות, על ידי מתן הזדמנות לקטין לדבר אך ללא הקשבה אמִתית לדבריו; והפעלת לחץ על קטינים עבריינים בכיוון מסוים בשלב קבלת ההחלטות. חששות אלה רלבנטיים, כמובן, גם בנוגע לילדים נפגעי עבֵרה. אולם הניסיון המוצלח בניופאונדלנד ולברדור שבקנדה, כמו גם בדרום אוסטרליה, מראה כי שיתוף ילדים בהליכים של צדק מאחה ברמה נמוכה או "טוקניסטית" בלבד (כפי שקרה בחלק מהמקרים בניו זילנד ובקנברה) נובע מפרקטיקה לא מוצלחת, ואינו נטוע בעצם מהותה של גישת הצדק המאחה. אכן, ההקשבה לקולותיהם של נפגעי עבֵרה והעצמתם הן לב לבה של גישת הצדק המאחה. לכן ניתן לשער כי שיתופם של ילדים נפגעי עבֵרה, שהנו פרקטיקה המצויה עדיין בחיתוליה, יכול להשתפר ולהשתכלל עם הצטברותן של דוגמות חיוביות כגון זו של ניופאונדלנד ולברדור. כמו כן יש לזכור כי גם באותן תכניות שהראו תוצאות חיוביות פחות, רמת שביעות הרצון, תחושת ההגינות בהליך ומצבם האובייקטיבי של נפגעי העבֵרה היו עדיין טובים יותר בקרב מי שעברו הליכים של צדק מאחה לעומת נפגעי עבֵרה שעניינם נידון בהליכים פליליים רגילים.

זאת ועוד, מחקרי ההערכה שנעשו בחלק מהדוגמות שהובאו מצביעים על כך ששיתוף ילדים באופן זהיר ומחושב עדיף במקרים רבים על גישה המגוננת על ילדים עד כדי מניעת שיתופם בהליכים מסוג זה (כפי שהראו חלק מהדוגמות הפחות מוצלחות בקנברה)[94]. ברור כי יש צורך בבדיקה זהירה של טובת הילד ורצונו בעת עיצובו של מפגש ברוח עקרונות הצדק המאחה. ייתכנו מקרים שבהם יהיה נכון יותר להחליט בסופו של דבר לא לערב כלל את הילד בהליך. אולם חשוב לזכור כי עצם מתן אפשרות הבחירה לילד, גם אם הוא בוחר לא להיות מעורב, מאפשרת הבעת עמדה והפעלת שליטה כלשהי בהליך.

עוד עולה מהדוגמות שהובאו כי כאשר נפגע העבֵרה הנו קטין, יש חשיבות רבה להכנה לקראת המפגש. במהלך ההכנה ניתן לאתר את הצרכים האישיים של הילד, ולתכנן כיצד יינתנו לילד הכלים המתאימים להעצמתו, כך שיהיה אפשר להתגבר על חולשתו היחסית הנובעת מגילו, מהיעדר ניסיון ומחוויית ההיפגעות עצמה. לפיכך ההכנה צריכה להיעשות

94 ראו לעיל ה"ש 81 והטקסט הסמוך לה.

באופן המתאים לגילו ולרמת בגרותו של הילד המסוים. ייתכן שבעקבות ההכנה יגיע המנחה להחלטה (משותפת עם הילד) על אי־השתתפותו של הילד במפגש ועל שימוש בשיטה חלופית להשתתפות. בדרום אוסטרליה, לדוגמה, כאשר נפגעי עבֵרה חששו להשתתף בהיוועדות, הוצעו במהלך ההכנה חלופות להשתתפות מלאה, כגון מינוי מייצג או חבר שידבר במקום הנפגע במהלך המפגש, הקלטת הנפגע ושימוש בקלטת בהיוועדות, כתיבת מכתב או תמונות[95].

הדוגמות שהובאו מראות עוד כי על מנת להשיג שיתוף אמִתי של ילדים בהליכים של צדק מאחה – שיתוף שהארט היה מגדירו כדרגה 5 (התייעצות אמִתית עם ילדים) או אף כדרגה 6 (קבלת החלטות משותפת עם ילדים) – אין די בשילובם בתכניות קיימות. יש צורך בהבניית תכנית נפרדת, שבמסגרתה יושם דגש בהכנתם של נפגעי העבֵרה הצעירים, ויתאפשרו צורות רבות של השתתפות, תוך העצמתם של הילדים נפגעי העבֵרה ותמיכה בהם לכל אורך ההליך. אכן, במקומות שבהם לא ניתנה תשומת לב מיוחדת לרצונותיהם וליכולותיהם של ילדים נפגעי עבֵרה היו התוצאות חיוביות פחות (למשל, בניו זילנד ובקנברה) מאשר במקומות שבהם הושם דגש בהעצמתם של ילדים נפגעי עבֵרה כדי שאלה יוכלו להשתתף באופן אמִתי בהליך (בניופאונדלנד ולברדור וכן בדרום אוסטרליה). בניופאונדלנד ולברדור, לדוגמה, ילדים שהשתתפו בהליכים לוּו ככלל על ידי אדם מבוגר על פי בחירתם, שתפקידו היה לספק תמיכה נפשית, לדבר בשמם לפי הצורך, ולעזוב יחד עם הילד את החדר להפסקה כאשר הדבר נדרש[96]. שיטה נוספת שנמצאה יעילה לשיתוף ילדים הייתה הכנתה של הצהרה כתובה מראש, אשר סייעה לילדים להתגבר על מבוכה, פחד, בלבול או התרגשות בעת המפגש עצמו, ואפשרה להם לבטא את כל מה שתכננו לומר. דרך אחרת להבטיח השתתפות אמִתית של קטינים בהליכים של צדק מאחה היא לעגן בפרוטוקול הדיון את זכות הדיבור של הקטין המשתתף במפגש בכל שלב ושלב, על ידי הפניית שאלה ברורה לקטין לפני כל החלטה או דיון.

יש לזכור, כמובן, שגם אם ניתן להתגבר על נקודת המוצא החלשה יחסית של נפגעי עבֵרה צעירים, ולמצוא דרכים לשתפם באופן משמעותי בהליך, יש עדיין אתגר מיוחד בשיתופם של ילדים שנפגעו מעבֵרות מין ואלימות במשפחה בהליכים של צדק מאחה. במקרים אלה הבדלי הכוחות הם קיצוניים עוד יותר, שכן במערכת המנצלת והמתעללת מתקבעת דינמיקה של שולט ונשלט. במקרים רבים תחושתם של קרבנות אלימות במשפחה, קטינים כבגירים, היא שכוחו של הפוגע גדול עד כדי כך שדבר אינו יכול לשנות את המצב. תחושת חוסר אונים זו מציבה אתגר אמִתי לגישת הצדק המאחה[97]. עם זאת, הניסיון בניופאונדלנד ולברדור שבקנדה וכן הניסיון בדרום אוסטרליה – שתי תכניות שבהן שותפו ילדים שנפגעו מינית ועברו התעללות במשפחה

---

95 Joy Wundersitz & Sue Hetzel, *Family Conferencing for Young Offenders: The South Australian Experience*, *in* FAMILY GROUP CONFERENCES: PERSPECTIVES ON POLICY AND PRACTICE 111 (Joe Hudson, Allison Morris, Gabrielle Maxwell & Burt Galaway eds., 1996).

96 ראו Pennell & Burford, לעיל ה"ש 89.

97 Allison Morris, *Children and Family Violence: Restorative Messages from New Zealand*, *in* RESTORATIVE JUSTICE AND FAMILY VIOLENCE 89 (Heather Strang & John Braithwaite eds., 2002).

– מראים כי עם הכנה מתאימה, וכאשר לילדים נפגעי העבֵרה ניתן ליווי הולם במהלך המפגש, השתתפותם מצליחה ואינה חושפת אותם לפגיעה נוספת בעת המפגש. אכן, השתתפותם של אנשים שונים ומגוונים התומכים בילד – החל במשפחתו הקרובה, דרך מכרי המשפחה ואנשי מקצוע המכירים את הילד, ועד חברים ודמויות מהקהילה – מקנה לילדים ביטחון ומכשילה כל ניסיון, אם נעשה כזה, של מניפולציה, הטלת אשמה או השתקה של נפגע העבֵרה על ידי הפוגע[98]. במקרים קיצוניים אפשר גם להסתפק בתקשורת בלתי ישירה, באמצעות מתווכים בין הפוגע לנפגע, באופן המאפשר לנפגעים להשפיע על ההליך, לשאול שאלות ולקבל התנצלות – כל זאת מבלי שיידרשו להיחשף לפני הפוגע, המטיל עליהם את מוראו[99].

נראה, אם כן, שהערכים והעקרונות המצויים בלבה של גישת הצדק המאחה תואמים את הצורך של ילדים בהשתתפות ובתחושת שליטה, כפי שתואר מוקדם יותר. ילדים נפגעי עבֵרה יכולים לחוש שליטה בהליך הנובע מהפגיעה בהם על ידי שותפות פעילה שלהם במפגש ובעיצוב תכנית האיחוי הנובעת ממנו. תחושת שליטה זו יכולה לסייע להם להתמודד עם תוצאות הפגיעה בהם ולהוות נדבך בתהליך ההחלמה שלהם מהטראומה, אם הייתה כזו. בה בעת, הגמישות המאפיינת את הליכי הצדק המאחה מאפשרת מכלול רחב של אפשרויות השתתפות, כך שאפשר להתאים צורת השתתפות שונה לכל ילד בהתאם לצרכיו ולרצונותיו.

ז. סיכום ומסקנות

מאמר זה הראה את אזלת ידו של ההליך הפלילי בכל הנוגע למתן אפשרות לנפגעי עבֵרה בכלל, ולנפגעי עבֵרה קטינים בפרט, לחוש שליטה כלשהי בהליך באמצעות השתתפות פעילה ואמִתית בו. ניתוח משמעותה של הזכות להשתתפות באמצעות סולם ההשתתפות של הארט מגלה כי ברוב המקרים תהיה השתתפותם של ילדים נפגעי עבֵרה בהליכים הפליליים טוקניסטית בלבד ובגדר מס שפתיים: תהיה מראית עין של התייעצות ("שמיעת הקטין"), אך בפועל לא תיעשה הכנה משמעותית של הילדים ולא יימסר להם מידע מלא המותאם לרמת ההבנה שלהם ולשפתם. בסופו של דבר, יכולתם של ילדים נפגעי עבֵרה להתבטא בחופשיות ולהשפיע באמת על תוצאות ההליך הפלילי היא מזערית עד כדי לא קיימת.

ועדת רוטלוי המליצה לשפר את ההליך הפלילי ולהופכו לכזה המכיר בזכויותיהם ובצורכיהם המיוחדים של ילדים[100]. אם המחוקק הישראלי יקבל במלואן את המלצות הוועדה ויאמצן במסגרת חוק זכויות נפגעי עבֵרה וחוק הגנת ילדים, ניתן להניח שההליך הפלילי, לכל הפחות ברמה החקיקתית, יַקנה את מרב הזכויות האפשריות לילדים נפגעי עבֵרה ויהווה מערכת "אידילית". עם זאת, נשאלת השאלה אם אף בהינתן מצב דברים אוטופי כזה

98 John Braithwaite & Kathleen Daly, *Masculinities, Violence and Communitarian Control*, *in* Just Boys Doing Business: Men, Masculinity and Crime 189 (Tim Newburn & Elizabeth A. Stanko eds., 1994).

99 Howard Zehr, Changing Lenses: A New Focus for Criminal Justice 206 (1990).

100 ראו דו"ח ועדת המשנה בנושא הקטין בהליך הפלילי, לעיל ה"ש 50, בעמ' 226–234.

ייענו באופן מלא זכויותיהם וצורכיהם של ילדים נפגעי עבֵרה. וביתר פירוט: האם זכותם של ילדים, הצורך שלהם ומשאלתם של רבים מהם להיות שותפים אמִתיים בהליכי קבלת ההחלטות הקשורות להליך הנובע מהפגיעה בהם יקבלו מענה הולם במסגרת ההליך הפלילי, מיטבי ככל שיהיה?

נראה שהתשובה לכך שלילית. יש לזכור כי מטרות ההליך הפלילי ומהותו אינן מאפשרות הליך קבלת החלטות משותף של בעלי העניין. זהו הליך פורמלי מטיבו, שבו אנשי המקצוע – המשטרה, הפרקליטות, הסנגור ובסופו של דבר השופט – הם מקבלי ההחלטות. לנפגעי העבֵרה (כמו גם לחשוד ולנאשם) יכול להיות לכל היותר תפקיד משני של מסירת מידע, ואולי אף (במקרה הטוב) הבעת עמדה.

המחוקק הישראלי עשה אמנם כברת דרך בהכירו בזכויותיהם של נפגעי עבֵרה בכלל, ובהרחיבו את זכותם של ילדים להבעת עמדה בפרט. הוראות החוק החדשות יוצרות חלון הזדמנויות למתן אפשרות למבוגרים, ואולי אף לילדים, להביע את עמדותיהם בצמתים שונים של ההליך ולבסס את מעמדם כבעלי עניין בהליכי קבלת ההחלטות הנובעים מהעבֵרה שנעשתה כלפיהם. עם זאת, גם אם יינקטו הצעדים הנדרשים כדי להתאים את זכות הבעת העמדה לילדים, קשה להניח שזכותם של ילדים להשתתפות אמִתית, כפי שקובע סעיף 12 לאמנה בדבר זכויות הילד, ובעיקר הזכות להתבטא בחופשיות (ללא הגבלות זמן, תוכן וצורת ביטוי) יוכלו להתממש. קשה גם להניח שתחושת השליטה, אשר חשובה כל כך לילדים בהתמודדותם עם מצבים קשים, תהיה נחלתם של ילדים נפגעי עבֵרה המעורבים בהליך הפלילי.

כלומר, גם במציאות אידילית, שבה מקיימים את הוראות חוק זכויות נפגעי עבֵרה ובעיקר את זכותם של נפגעי עבֵרה (לרבות קטינים) להביע את עמדתם בצמתים שונים של ההליך הפלילי, ואף אם יתקבלו המלצותיה של ועדת רוטלוי, יהיה זה עדיין הליך שאינו שקוף ואינו ברור באופן מלא לנפגע העבֵרה, שבו המידע שניתן הוא חלקי והכוח מצוי באופן מוחלט אצל אנשי המקצוע מקבלי ההחלטות. מכאן ועד תחושת שליטה – הדרך ארוכה.

מאמר זה הראה כי גישת הצדק המאחה מציעה חלופה טובה יותר מבחינת יכולת השיתוף של ילדים נפגעי עבֵרה. הדוגמות שהובאו הדגימו כי בהינתן הכנה יסודית, אפשרויות השתתפות מגוונות והעצמה של ילדים נפגעי עבֵרה, ניתן לעבור, באמצעות יישומה של גישת הצדק המאחה, למצב של היוועצות, שבו הילד מבין את האפשרויות העומדות לפניו, ההליך שקוף באופן מלא ועמדתו נשמעת וזוכה בהתייחסות רצינית (דרגה 5 בסולם ההשתתפות של הארט), ולגבי ילדים בוגרים יותר – אף למצב של קבלת החלטות משותפת (דרגה 6), שבו הילדים (כמו שאר בעלי העניין) הם שותפים אמִתיים ושווים בהליך קבלת ההחלטות.

בארץ פועלות כיום תכניות אחדות המפעילות את עקרונות הצדק המאחה במקרים של עבריינות נוער[101], ונראה כי תכניות אלה ירחיבו את פועלן בעתיד הקרוב. כדי שיהיה אפשר לשתף ילדים נפגעי עבֵרה בהליכים של צדק מאחה בצורה אמִתית, מן הראוי שיוקמו תכניות ייחודיות המתמקדות במקרים שבהם הנפגע הוא קטין. רק כך יהיה אפשר להבטיח כי מנחי

101 בנוגע לקבוצות דיון משפחתיות ראו ריבקין ושמעיה־ידגר, לעיל ה"ש 56; בנוגע לתכנית גישור פוגע־נפגע ראו שרי גרבלי־עניתי "פרויקט פקע"ת: תכנית פיוס בין הקרבן לעבריין" עבריינות ועבודה סוציאלית: ידע והתערבויות 330 (1993).

ההליכים יהיו מצוידים במידה מספקת של ידע ורגישות לצורכיהם המיוחדים של נפגעי עבֵרה קטינים בגילים שונים, ורק כך יהיה אפשר להשקיע די זמן בהכנתם של אותם ילדים למפגשים. בשלב הראשון רצוי לכל הפחות לפתח, במסגרת התכניות הקיימות, קווים מנחים לשיתופם של ילדים נפגעי עבֵרה בהליכים אלה.